

EL LLIBRE A LA CATALUNYA BAIX-MEDIEVAL. NOTES PER A UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

J. Antoni Iglesias

Universitat Autònoma de Barcelona

ABSTRACT

Since the great contribution of Rubió i Lluch to the history of medieval culture in Catalonia, a big number of studies on late medieval period related with the book has been made by some researchers as J. Mas, J. Rius i Serra, J. Rubió i Balaguer, J. M. Madurell i Marimon, Ll. Batlle i Prats and many others. The author does a review of these studies main contributions and justify the need to elaborate a Corpus Bibliothecarum Medii Aevii Cataloniae.

El perquè d'un estudi sobre el llibre a la Catalunya baix-medieval

Són moltes les aportacions que pot oferir el coneixement dels catàlegs de biblioteques medievals. Poden indicar-nos els recursos intel·lectuals existents en un lloc i en una època determinats, les classes de lectors i els seus interessos, els *termini ante quem* o la data aproximada de composició dels textos —fins i tot d'exemplars concrets— que s'hi esmenten, l'auge de determinats moviments, com l'humanisme, el preu dels llibres, els títols d'obres en llengua catalana o llatina ara no conegudes, indicacions d'obres ignorades d'autors ja coneguts, l'enriquiment de la nòmina d'escriptors i de traductors (no s'ha d'oblidar que les traduccions van ser també un important element de fixació de la llengua, juntament amb la creació original) i un llarg etcètera¹.

¹ Abans de res, m'agradaria deixar constància que aquest estudi s'ha desenvolupat gràcies als beneficis d'una beca de FPI de la Universitat Autònoma de Barcelona. Agraïixo al professor Dr. J. Alturo la revisió de l'original i els seus suggeriments per millorar-lo.

A. DEROLEZ, *Les catalogues de bibliothèques*, Typologie des Sources du Moyen Age Occidental, L. Genicot, Turnhout, 1979, fasc. 31, esp. pp. 66-71. En aquesta exposició podem trobar aquestes possibilitats en detall, a més d'una bibliografia bàsica, precisions sobre l'evolució dels catàlegs al llarg de l'edat mitjana i un estudi dels problemes crítics que planteja el seu ús.

Des del final del segle XIX s'aprecia un interès creixent en molts països d'Europa per recollir i editar els vells catàlegs de biblioteques. Espanya es va beneficiar d'aquest corrent gràcies a l'obra *Handschriftenschätze Spaniens*, de l'austríac Rudolf Beer². Aquesta admirable i encara indispensable obra ressenyava en 616 apartats, organitzats topogràficament, totes les biblioteques antigues i modernes de què Beer tenia notícia, recollia quasi tota la documentació anterior i donava un resum sumari del seu contingut; de les biblioteques antigues publicà extensos extractes dels inventaris. Malauradament, aquest esforç no va tenir continuïtat en l'àmbit espanyol. Mentre que en altres països es publicaren importantíssimes edicions col·lectives de catàlegs antics³, a Espanya no va haver-hi res de semblant. Això no vol dir, com veurem en aquest estudi, que no s'estudiessin els catàlegs medievals catalans i espanyols. De fet, hi ha una afluença d'edicions parcials i completes d'inventaris de biblioteques medievals i, a una escala menor, d'estudis sobre aquestes biblioteques. El problema és que tota aquesta obra quedava essencialment fragmentada, sense el consegüent estudi que articulés tot el que s'ha fet i que elaborés una síntesi sobre aquesta base. No és un desig nou: un dels estudiosos destacats de la història del llibre a Catalunya, Jordi Rubió i Balaguer, ja va expressar el 1955⁴ la conveniència de reunir un *corpus* d'antics inventaris de biblioteques. La seva publicació aïllada té poca eficàcia i obliga a multiplicar la tasca d'identificació de llibres i d'autors; tot i que esbossava un programa d'investigació sobre la cultura del segle XV, creiem que les paraules de Rubió defineixen el que s'ha fet i el que s'hauria de fer per a la realització, algun dia, d'una història completa de la cultura a Catalunya: sense l'existència prèvia d'aquest *corpus*, instrument de treball imprescindible, aquest projecte és impossible de dur a terme.

Dels estudis i les edicions fetes fins ara, se'n pot treure una primera conclusió: tenim moltíssima informació sobre les biblioteques de l'anomenada Corona d'Aragó davant la relativa escassetat pel que fa a la Corona de Castella. En part, això és conseqüència del primerenc establiment dels arxius notariais a Catalunya —font inesgotable d'aportacions libràries—; però també és degut al fet que, a Catalunya especialment, hi ha hagut una sèrie constant de professors, d'arxiviers i d'erudits locals que s'han dedicat pacientment i afectuosament a desenterrar aquests antics documents, activitat que no ha trobat un paral·lelisme a Castella. Cal esmentar noms com els Bofarull, els

² Aquesta obra, publicada entre 1891 i 1894 en una publicació alemanya, va ser reimpressa l'any 1894 a Viena.

³ Exemples com la monumental *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, Akademie der Wissenschaften, Viena, 1915-1971, 5 vols., o *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Munic, 1918-1979, 4 vols.

⁴ «Sobre la cultura en la Corona de Aragó en el siglo XV», dins *Actas del IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Ponencias 7, Palma de Mallorca, 1955, p. 13.

Rubió (Antoni i Jordi), Josep Maria Madurell i Marimon, Josep Mas, Gabriel Llabrés, Pere Pujol i Tubau, Josep Rius i Serra, Josep Gudiol, J. E. Martínez Ferrando, Ramon d'Alós, Pascual Galindo, Manuel Seirano i Sanz, Joaquim Miret i Sans, Joan Segura i Valls, Ricard Carreres i Valls, Lluís Batlle i Prats, Eduard Junyent, Manuel Betí, Josep Sanchís i Sivera, Gabriel Llompart, Tomàs i Estanislau K. Aguiló, i altres, sense comptar els erudits estrangers que també han fet aportacions valuoses, com Jacques Monfrin, Jocelyn N. Hillgarth i A. Maier. En aquest estudi tractarem amb més profunditat aquelles figures que creiem indispensables per a la hipotètica elaboració d'un *Corpus Bibliothecarum Medii Aevii Cataloniae*, referit a la baixa edat mitjana⁵.

Cronologia dels estudis sobre la història del llibre a Catalunya

Entre els erudits esmentats, voldríem remarcar l'aportació destacada d'alguns d'ells per la qualitat i continuació ininterrompuda dels seus treballs en relació amb la història del llibre a la Catalunya baix-medieval.

Cal parlar, primer, de Josep Coroleu i Inglada, de Josep Mas i de Josep Rius i Serra. Pel que fa al primer, ja des d'un primerenc article publicat el 1878⁶ ofereix dades sobre la petita biblioteca del rei Pere de Portugal⁷, posseïdor, entre altres obres, d'un *Tito Livio* i d'uns llibres intitolats *Ethica de Aristotil*, *Tulli de Officiis* e *de Viris Illustribus* de l'any 1464. Un inventari de la capella de Jaume I (1258?) ens transmet la notícia d'un *Missale* i d'un

⁵ Des d'aquest moment faig constar que, per a aquest *status quaestionis*, no ens estendrem gaire en els estudis que puguin referir-se a la biblioteca dels reis o nobles catalans, com també a personatges cèlebres del món de la cultura baix-medieval estudiats a través de les seves lectures i que disposen d'una àmplia bibliografia (per exemple, Arnau de Vilanova o Francesc Eiximenis). Nosaltres intentarem cenyir-nos a un grup social més heterogeni, com era la burgesia de l'època. Inevitablement, van ser aquells qui des d'un primer moment van atreure l'atenció dels estudiosos —molts dels quals són representats aquí.

⁶ «El Condestable de Portugal, rey intruso de Cataluña», *Revista de Gerona*, II (1878), pp. 410-420, 449-458, 500-509.

⁷ Aprofitant els materials donats sumàriament per COROLEU, J. E. MARTÍNEZ FERRANDO en féu ús per donar detalls més complets i exhaustius sobre tot allò relacionat amb el condestable Pere de Portugal: a *Pere de Portugal, "rei dels catalans", vist a través dels registres de la seva cancelleria*, Barcelona 1936, pp. 164-170, 239-240, donà 21 referències a llibres (1464-1466), i a *Tragedia del insigne condestable don Pedro de Portugal*, Madrid, 1942, pp. 229-234, en proporcionà 36 referències per al mateix període. Tot i ser una biblioteca particular, no especialitzada, hi trobem tot tipus de matèries. Del mateix MARTÍNEZ FERRANDO tenim altres treballs que donen importants referències per al nostre treball, per bé que centrats en el regnat de Jaume II: *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, Barcelona, 1948, 2 vols., amb sis mencions llibreries, i «La cámara real en el reinado de Jaime II (1291-1327). Relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona (ABMAB)*, 11 (1953), p. IX-XIX, 1-230, amb 42 esments.

*Officiarium*⁸ i, finalment, la correspondència familiar al segle XIV⁹ també ens dóna una gran quantitat de dades per al nostre estudi: les cartes reials conservades als registres de Cancelleria permeten observar l'interès bibliòfil de monarques com Pere el Cerimoniós o Joan I; malauradament, però, no hem conservat epístoles de particulars en un nombre suficient per fer un estudi comparable al realitzat per Coroleu en aquests dos regnats. Així, tenim referències de llibres des del 1371 (amb un *Paulo Orosio*) fins al 1394 (*Lo Porgatori de Sent Patrici*).

Creiem que va ser l'insigne i prolífic Josep Mas¹⁰ (1860-1942), amb els seus estudis monogràfics sobre bibliologia, qui va donar un nou impuls a la història del llibre a Catalunya (ja abans, l'obra de Rubió i Lluch, que veurem àmpliament després, va fer altre tant). Recull interessantíssim¹¹ de notes relatives a compres i deixes de llibres a distintes esglésies i persones, totes tretes del nostre arxiu catedralici, permet conèixer aspectes referents a la biblioteca de la Seu. Així, veiem com la nota més antiga és de l'any 1016 —per la qual, el febrer d'aquest any, el bisbe Deodat permuta unes cases per copiar uns *Decretalia Pontificum*— i no pas la del 1046 donada per Beer (op. cit., p. 65, on el bisbe Guislabert ven un casal a canvi de *libros duos optimos Gramatice artis, unus qui vocatur Priscianus maior et alter qui vocatur Construcciones Prisciani Gramatice artis*)¹², que era considerada fins aleshores la més vella notícia conservada de l'existència d'aquella llibreria. Dades sobre el preu dels llibres (les notes anteriors al segle XII són relativament abundants i permeten observar, ultra la permuta del 1046 ja

⁸ «Colección de documentos catalanes históricos y hasta hoy inéditos», *Revista de Ciencias Históricas*, 5 (1887), pp. 367-378, 405-418.

⁹ *Documentis historichs catalans del sigle XIV: colecció de cartas familiars correspondents als regnats de Pere del Punyalet i Johan I*, Barcelona, 1889, amb vint mencions pel període 1350-1394.

¹⁰ Erudit autodidacte, des de molt jove es dedicà a la recerca històrico-arxivística als fons dels arxius Diocesà, de la Corona d'Aragó, i Històric de la Ciutat. L'importantíssim *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, Barcelona, 1906-1921, 13 volums, també conté breus mencions de llibres esparses: vegeu, per exemple, II (1907): p. 114; III (1909): pp. 37-38; X (1914): p. 12; XIII (1921): p. 231; mencions d'un arc cronològic molt ample: anys 931-1500.

¹¹ «Notes documentals de llibres antics a Catalunya», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona (BRALB)*, 8 (1915-1916), pp. 155-167, 238-251, 330-345, 400-406, 444-463. L'any abans ja s'havia publicat un altre treball seu, «Notes sobre antics illuminadors a Catalunya», *ibíd.*, 7 (1913-1914), pp. 280-284, on recollia vuit esments entre el 1391 i el 1500.

¹² Ambdues escriptures es poden veure a l'obra de S. PUIG I PUIG, *Episcopologio de la Sede Barcinonense*, Barcelona, 1929, pp. 374-375, 385-386. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO dedicà al document del bisbe Guislabert un breu article: «Un contrato excepcional en la Barcelona del siglo XI», *Barcelona. Divulgación Histórica (BDH)*, III (1947), pp. 134-138. Tot i que en aquest treball puguem donar esments libraris alto-medievals, hem de recordar que aquest no és el nostre objectiu. L'estudi d'aquella època mereixeria un tractament distint del que hem donat en aquestes línies.

assenyalada, el canvi d'un llibre *-ipso libro*, no especificat— per una vaca amb la seva vedella l'any 998; com veiem, tots dos canvis es van fer en espècie, les matèries i llengües dels llibres, contractes de copistes, llibreters i il·luminadors, enquadernadors, etc. Una altra peça important d'aquest treball és l'inventari dels llibres de la Seu de Barcelona, fet el 1421, amb motiu d'una visita pastoral, el més antic dels conservats, on es detalla la seva ubicació: així, anotem com el famós cartulari de la Catedral (els quatre volums dels *Libri Antiquitatum*) romana custodiat a la sagristia; no hi figura un sol llibre en català i hi manquen també els textos clàssics i els llibres d'arts: tots són llibres estretament relacionats amb l'ofici diví.

Dels estudis de J. Rius i Serra (1891-1966) relacionats amb la història del llibre, hem de prescindir en el nostre treball dels referits a Castella¹³ i a l'època alto-medieval de Catalunya¹⁴. Sobre la seva primera aportació amb esments libraris baix-medievals, clarament inspirada per l'obra del gran mestre de medievalistes Rubió i Lluch¹⁵, en parlem en pàgines següents. Un dels pocs inventaris libraris tarragonins conservats va pertànyer a l'arquebisbe d'aquesta ciutat Arnau Cescomes¹⁶: el 1346, uns noranta volums, de temàtica variadíssima, constituïen la seva biblioteca.

Sense deixar aquesta temàtica, Rius dedicà un treball¹⁷ a les biblioteques que es trobaven als inventaris dels béns d'Antoni de Colell (bisbe de Mallorca, 1363), Pere de Luna (bisbe d'Urgell, 1370), Bartomeu de Virgili (patriarca de Jerusalem, 1400), Bartomeu Peyró (bisbe d'Elna, 1408) i G. Fernández de Heredia (bisbe de Saragossa, 1412), amb un bon grapat de dades interessants per al nostre treball, tot i que algunes depassen els límits espacials definits.

¹³ «Subsidios para la historia de nuestra cultura», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 5 (1929), pp. 87-106, 247-273, amb 24 esments de biblioteques entre el 796 i el 1473; «Bibliotecas medievales españolas», *Revista Eclesiástica*, 2 (1930), pp. 318-326, dona els inventaris de tres biblioteques castellanes entre el 1364 i el 1370, dues d'elles dels bisbes de Segovia i de Lisboa; «Un full visigòtic del segle IX», *Analecta Sacra Tarraconensis* (AST), 12 (també a l'*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, II, Barcelona, 1936), pp. 441-50, amb un inventari de 22 volums de Sigüenza de l'any 1242; i, finalment, l'«Inventario de los manuscritos de la Catedral de Sigüenza», *Hispania Sacra* (HS), 3 (1950), pp. 431-465, amb quatre esments de llibres de 1190 ca.-1339.

¹⁴ «Cartes antigues de Sant Martí Sacosta», AST, 4 (1928), pp. 343-394. Conté tres referències a llibres d'aquesta vila gironina datats entre el 1064 i el 1152, i els poquíssims esments —que donen una idea del treball en va que es pot fer en buidar un cartulari alto-medieval per buscar aquestes referències—, trobats a l'obra més coneguda de l'autor, el *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona, 1945-1947, 3 vols.: I (1945): p. 158, II (1946): p. 248. Les biblioteques del Besòs (986) i Olèrdola (1045), cadascuna amb cinc volums, només contenen llibres litúrgics.

¹⁵ Vegeu la nota 24.

¹⁶ «L'inventari dels béns d'Arnau Cescomes, Arquebisbe de Tarragona», *Estudis Universitaris Catalans* (EUC), 15 (1930), pp. 231-249.

¹⁷ «Inventaris episcopals», *ibid.*, 17 (1932), pp. 221-233.

Si a ell devem dades de la història librària a Tarragona, el mateix podem dir pel que fa a la ciutat de Lleida¹⁸: els llibres inventariats el 1339 a Ferrer Colom¹⁹, bisbe de Lleida, permeten observar una petita biblioteca particular amb obres de ciència, dret (com a reflex de la seva formació de jurista, trobem present el dret canònic i el dret romà, amb unes *Institutiones*, a més del dret propi, representat pels *Usatges*) i hagiografia.

Un últim article de Rius i Serra²⁰, resultat de les seves recerques a l'Arxiu Vaticà (com gran part dels que hem extractat aquí) presenta vuit documents que contenen mencions libràries compreses entre els anys 1321 i 1423; entre ells, n'hi ha un referit a l'inventari de béns de Dalmau de Pontons —procedent de l'Arxiu de la catedral barcelonina i aliè a aquesta miscel·lània.

La història de la cultura medieval a Catalunya i el treball de Rubió i Lluch

No es pot parlar de la història del llibre i de les biblioteques al nostre país sense esmentar el gran fundador dels estudis sobre història de la cultura, que no és altre que, com tots els lectors ja deuen haver suposat, el professor, historiador i home de lletres Antoni Rubió i Lluch (1856-1937). La seva obra, única en molts aspectes, que tingué un gran ressò dins i fora de Catalunya, no ha perdut encara la seva vigència: *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, publicada en 2 volums (1908 i 1921). Deixeble de Milà i Fontanals, hereu intel·lectual seu a la càtedra de Barcelona, el 1904 inicià la seva docència de literatura catalana als cursos anomenats Estudis Universitaris Catalans (EUC), inesgotable pedrera de bona part dels millors historiadors medievalistes posteriors. Com ja és sabut, dues grans línies d'estudi ocuparen la major part de la seva activitat: la dominació catalana a Grècia (per a la qual dedicà diverses publicacions i el seu conegut *Diplomatarí de l'Orient català (1301-1409)*, obra pòstuma apareguda el 1947) i la literatura catalana medieval. Defensà sempre que, paral·lelament a la investigació bibliogràfica i a l'obra crítica, s'havia de fer recerca arxivística, la qual cosa proporcionaria també una valuosa documentació per a la història de la literatura i la cultura catalanes. Des de la seva docència als EUC, com ja hem dit abans, fomentà en els seus deixebles l'interès per aquesta mena de recerques i formà una escola que forní notables col·labo-

¹⁸ Tot i ser seu del primer Estudi General a Catalunya, no disposem de cap treball d'història del llibre comparable als que s'han fet per a Barcelona i Girona, com veurem més endavant.

¹⁹ «La colectoría de Almaraz Cabrespí con el inventario de los bienes del obispo Ferrer Colom (1334-1340)», *AST*, 15 (1942), p. 361-396: esp. p. 371.

²⁰ «Miscelánea vaticana», *ibíd.*, 22 (1949), pp. 179-202.

radors a l'Institut d'Estudis Catalans –alguns dels quals són tractats breument en pàgines següents–. Aquesta és la sòlida base del seu monumental estudi.

En una publicació del segle passat, amb motiu de l'homenatge a Menéndez y Pelayo²¹, aquest autor cità en el breu apèndix documental esments de llibres relacionats, tots, amb una figura que qualificà de «predecessor de los grandes Mecenas del Renacimiento clásico, un émulo de los Bercheure y Colluccio Salutati, si no por sus propios trabajos, por los que inspiró, compiló o mandó traducir»: el gran mestre de Rodes, Juan Fernández de Heredia, propietari també d'una biblioteca desitjada tant per reis com per humanistes. Una carta de Joan I a aquest mestre aragonès datada el 1383 recull la queixa del rei perquè un exemplar del «libro clamado *Juseffus, De bello judayco*», que aquell li havia enviat, era incomplet. Més tard, en una altra epístola (1384), on demana aus de falconeria i gossos de caça –no oblidem que aquest rei és conegut amb l'epítet d'*el Caçador*– també recull la petició d'un «libro *Trogo Pompeo* e de los que vos translada el dito philosoffo o traslado de aquellos» (un traductor-copista estava fent aquesta tasca per compte del gran mestre de Rodes). Finalment, la carta de condol de Joan I a algun prior de l'orde de Rodes pel traspàs del gran mestre Fernández de Heredia (1396), reclamant «libros... titulum *Plutarcum, Cronicam magnam Hispaniae et Cronicam Grecie* et quendam alium librum vocatum *dels emperadors*», demostra, un cop més, l'estima que aquell rei sentia per les seves traduccions i encàrrecs.

Un segon article, aquest amb el comentari de Lluís Nicolau d'Olwer²², recull noves dades sobre els interessos dels reis catalans per les obres escrites: així, per exemple, Jaume II, el 1308, demana al conegut Arnau de Vilanova «opus predictum seu *Speculum Medicine...* pro conservatione nostre salutis», i, més tard, el 1333, Alfons III ordena al pintor Ferrer Bassa que il·lustri «quendam librum, in quo sunt scripti *Usatici Barchinone, et consuetudines Cathalonie*».

Com a complement provatori de l'autenticitat de la crònica del rei Jaume I, Rubió edità els testimonis i documents que en el segle XIV donen fe, d'una manera o d'una altra, de l'existència d'aquell llibre i la seva difusió²³. Per això, aporta cinc esments que comprenen des de l'any 1313 (on el rei Jaume II comunica al seu cosí, el rei Sanç de Majorca, que ha ordenat fer la còpia que ell demanà del *Librum actuum felicis recordationis Re-*

²¹ A. RUBIÓ I LLUCH, «La lengua y la cultura catalanas en Grecia en el siglo XIV», *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado*, Madrid, 1899, vol. I: pp. 95-120.

²² A. RUBIÓ I LLUCH i LI. NICOLAU D'OLWER, «Cartes literàries del segle XIV», EUC, 1 (1907), pp. 40-42. En aquest breu article ja es parla d'una «Colecció (en premsa) de documents del XIV sigle referents a la nostra cultura literaria», que sembla la monumental obra de RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història...*, apareguda l'any següent.

²³ «La Crònica del Rey en Jaume en el XIV segle», *ibíd.*, 1 (1907), pp. 349-357.

gis Jacobis) fins al 1371 (on, explícitament —com es veu per l'incipit transcrit— hi ha la referència al *Libre dels Feys* que ens ha pervingut).

L'indispensable, encara avui, *Documents per l'història de la cultura catalana migeval*²⁴, abraça la història de la cultura catalana des de la darrerria del segle XIII (amb el regnat de Jaume I) fins al començament del segle XV, en què s'extingeix la dinastia catalana, i comprèn els regnats d'Alfons II, Jaume II, Alfons III, Pere III, Joan I i Martí l'Humà. Per determinar la seva extensió es va prendre com a punt de partida l'aparició del fet literari en llengua vulgar, encara que no es van deixar de banda altres aspectes culturals importants *per se*. Així, la bibliografia catalana no es presenta, en rigor, en els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) fins a la darrerria del segle XIII: la primera dada important que registra en aquest ordre de la producció és la traducció catalana de la *Bíblia* feta per Jaume de Montjuïc per encàrrec d'Alfons II el 1287²⁵. Com l'autor mateix indica, les dues grans bases per a la confecció del seu diplomatarí són la bibliografia ja publicada i el treball d'arxiu. Molts altres autors —que seria prolix d'enumerar ara— van publicar documents amb esments libraris, però molt sovint aquestes dades, per la seva dispersió o per la restringida difusió de la publicació, romanen encara en l'oblit per part dels estudiosos; per això, alguns dels documents aquí reproduïts no són inèdits. En tot cas, a l'hora de recollir-los, les transcripcions han estat compulsades amb els originals, i s'han omplert buits i esmenat errades. Però això no resta valor a la gran tasca d'arxiu portada a terme per Rubió i els seus importants col·laboradors, dels quals parlaré més endavant. Tres anys els van permetre un buidat sistemàtic dels registres i de milers de cartes reials, conservats a l'ACA, del període cronològic ja esmentat: uns dos mil registres des del final del segle XIII fins al principi del segle XV. Com l'autor reconeix, aquesta tasca feixuga, superior a l'esforç individual, va ser possible gràcies a la col·laboració d'un entusiasta i emprenedor grup d'estudiants de la seva classe de literatura catalana dels

²⁴ Creiem que cap ressenya d'aquest estudi no pot superar la feta per un dels seus col·laboradors més estrets, el seu fill Jordi RUBIÓ I BALAGUER, publicada al *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* (BBC), VI (1920-1922), al qual remeten per la seva exposició didàctica sobre aspectes com els llibreters, els copistes i il·luminadors o el preu dels llibres, tots ells elements presents en aquesta abundosa i sorprenent informació documental: òbviament, els esments libraris més interessants surten en aquesta ressenya.

²⁵ És el doc. IV del *Diplomatari*, vol. I, pp. 6-7. Datat el 25 de desembre de 1287, va ser donat a conèixer per F. CARRERAS I CANDI, «Primera traducció catalana de la Bíblia (segle XIII)», *Revista de Bibliografia Catalana*, 4 (1904), pp. 48-58, anticipava en més de mig segle les dades que sobre la seva existència es tenien fins aleshores. Després d'aquest estudi primerenc, altres han aprofitat el testimoni: per posar només uns exemples, sense ànim d'exhaustivitat, podríem esmentar P. BOHIGAS, «La Bíblia a Catalunya», *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, II, Montserrat, 1967, pp. 125-140; J. PERARNAU, «Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals», *Revista Catalana de Teologia* (RCT), 3 (1978), pp. 17-98, o el volum monogràfic de P. RICÉ & O. LOBRICHON, *Le Moyen Age et la Bible*, París, 1984.

mítics Estudis Universitaris Catalans (EUC) des del curs 1905-1906²⁶. Alumnes avantatjats, com demostra la seva trajectòria intel·lectual posterior: parlem del seu propi fill, Jordi Rubió i Balaguer²⁷, de Ramon d'Alòs i de Dou²⁸, de Francesc Martorell i Trball²⁹ o de Ferran Valls i Taberner³⁰ — no podem deixar d'esmentar que altres alumnes destacats d'aquests cursos als EUC van ser Lluís Nicolau d'Olwer³¹, Ferran Soldevila³², Ramon d'Abadal³³ o A. Duran i Sanpere³⁴: tots plegats constituïren l'equip de «macips

²⁶ En paraules de RUBIÓ i LLUCH: «Tal es l'origen del present Diplomatarí. Be's pot dir que ell, en el seu pensament i en el seu desenvolupament, es fruit dels *Estudis Universitaris Catalans*; es obra més aviat col·lectiva que personal, obra de compenetració entre'l mestre i els deixebles, obra d'altruisme científic, modesta y abnegada...» (*Documents...*, op. cit., I, p. XII).

²⁷ Sobre la contribució a la història del llibre i les biblioteques d'aquest autor en parlarem en pàgines successives. Aquí volem donar, només, la referència bibliogràfica sobre el volum IX de les seves obres completes, titulat *Mestres, companys i amics*, Barcelona, 1991, que recull 43 treballs, d'extensió i d'abast molt diferents, en els quals el Dr. Rubió es refereix a mestres, amics, companys i deixebles, tot comentant-ne algun aspecte, entre els quals consta la gran influència que, en un primer moment de les seves trajectòries personals, va representar el mestratge de Rubió i Lluch. En donarem alguns exemples en notes successives.

²⁸ *Ibid.*, p. 58. Com recorda Rubió, «Ramon d'Alòs i de Dou, que després va anomenar-se Ramon d'Alòs-Moner» (p. 185), va escriure una sèrie d'articles on les biblioteques i esments libraris tenen un important paper expositiu.

²⁹ *Ibid.*, pp. 57-58. Sol o en col·laboració, va continuar també amb qüestions relacionades amb el tema que ens ocupa en una sèrie d'articles.

³⁰ *Ibid.*, pp. 81-84, 125. Que se sàpiga, el primer estudi original d'investigació del gran historiador del dret català és una petita col·lecció de documents de caràcter cultural del regnat de Jaume I, trobats a l'arxiu antic de Poblet, conservat a l'AHN de Madrid: «Documents de cultura del regnat de Jaume I, en l'Arxiu de Poblet», EUC, 4 (1910), pp. 476-482. Encara que amb resultats molt pobres —incorporats al II volum del Diplomatarí de Rubió i Lluch, amb referències a tres biblioteques en 1232-1242—, aquest estudi és important per un doble motiu: significà el primer contacte amb el treball d'arxiu, un dels eixos de la seva vida posterior, i, a més, serví per posar-lo en contacte amb Guillem Botet, l'autor de *Costums de Lleida*, qui seria objecte de la seva tesi doctoral (1912). Sense oblidar en cap moment les seves preferències, juntament amb F. MARTORELL i TRABALL, publicà una llarga i documentada memòria sobre «Pere Becet (1365?-1430)», *Anuari Institut d'Estudis Catalans (AIE Cat.)*, 4 (1911-1912), pp. 576-656. Aquest alt funcionari del primer quart del segle XV era un bibliòfil propietari d'una biblioteca de 144 volums, segons l'inventari fet a la seva mort l'any 1430.

³¹ *Ibid.*, p. 177. Com se sap, la dedicació d'aquest autor a la cultura alto-medieval fa que també presti atenció, si escau, al fenomen de la lectura en una època ja allunyada del nostre estudi.

³² *Ibid.*, p. 160. Veiem com en un primer moment de la seva trajectòria intel·lectual, Soldevila s'inclinà pels estudis d'història cultural, com quan, apassionat per la projecció literària del drama conjugal de la reina Maria de Castella, muller d'Alfons el Magnànim, decidí dedicar la seva tesi doctoral (1916) a la biblioteca de la reina.

³³ Juntament amb J. RUBIÓ i BALAGUER, el gran historiador de la Catalunya alto-medieval publicà l'article «Notes sobre la formació de les compilacions de "Constitucions i altres Drets de Catalunya..."», EUC, 4 (1910), pp. 409-445, on hi ha tretze referències a llibres compostos o copiats entre 1415 i 1424.

³⁴ *Ibid.*, p. 177. No podem deixar de mencionar els seus estudis sobre esments libraris a localitats concretes o sobre els primers temps de la introducció de la impremta.

de l'Institut», com els anomenà Rubió i Lluch. Els 512 documents que conté el primer volum són un reflex d'aquesta col·laboració modèlica entre investigadors de diferents inquietuds.

El segon volum d'aquesta important obra, elaborat a partir de les mateixes fonts i metodologia, conté 426 documents i un llarg pròleg que parla dels gustos literaris del Casal de Barcelona i que analitza detalladament la cultura en cada regnat; a més, dedica apartats al tema de l'ensenyament (amb notes sobre Estudis Generals a Catalunya i un apèndix sobre estudiants protegits pels reis d'Aragó); l'avanç imparable del català com a llengua de la Cancelleria i un complet índex de noms propis (onomàstico-toponímic i d'obres) tanquen aquesta insuperable, ara per ara, obra de realització quasi benedictina. Hem d'afegir que aquest segon volum està integrat exclusivament per documentació inèdita, no perquè abans no s'haguessin fet contribucions que encaixarien perfectament amb el plantejament d'aquesta obra, sinó simplement per qüestions d'espai, ja que s'hauria allargat notablement si haguessin donat cabuda a totes les notícies documentals d'interès per a l'objecte extensíssim de la història de la cultura. Per cloure aquestes notes sobre aquesta aportació cabdal per a la història del llibre a Catalunya, cal assenyalar que els 938 documents serien molts més si aquells que han estat indicats, extractats o copiats en breus notes a peu de pàgina, innombrables, s'haguessin posat com a elements integrants d'aquest diplomatari.

Un treball d'aquestes característiques no podia passar desapercebut. Si més no, va estimular la redacció d'altres treballs que, amb una mateixa visió general sobre la cultura en un determinat període històric o espai físic, van fer historiadors tan diversos com Josep Rius i Serra³⁵, Jeanne Vielliard³⁶, Ricard Carreres i Valls³⁷, Amada López de Meneses³⁸, Josep M. Madurell i Marimon³⁹ i, darrerament, Martí de Barcelona⁴⁰.

³⁵ «Més documents sobre la cultura catalana medieval», *EUC*, 13 (1928), pp. 135-170. Aquest petit repertori documental aplega onze instruments (d'un total de setanta-cinc) que contenen notícies libràries compreses entre el període 1064 i 1372, de diferents poblacions de l'antiga Corona d'Aragó. Entre altres, s'esmenta el llegat fet a la Catedral el 1078 per Joan, cabiscol de Girona, d'un *Librum Expositionis Apocalipsim*, que podria ser l'actual *Beatus* en escriptura visigòtica encara conservat a la Seu.

³⁶ «Nouveaux documents sur la culture catalane au Moyen Age», *EUC*, 15 (1930), pp. 21-40. D'un total de 25 documents, datats entre 1372 i 1421, divuit contenen mencions libràries explícites. Són interessants una reclamació de la reina Iolanda a Ramon Alamany de Cervelló d'un *Morals de Job en romanç* (març de 1382), els documents que confirmen el monestir cartoixà de Sant Pol del Maresme com un centre intel·lectual, amb un *scriptorium* on es feien còpies (agost de 1387), o les indicacions que l'esmentada reina Iolanda donà al mestre predicador Antoni Canals per a la traducció dels *Evangelis*, encàrrec que sembla que no va poder realitzar-se (novembre de 1413).

³⁷ *El llibre a Catalunya, 1338-1590*, Barcelona, 1936. Com a director tècnic de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, Carreres fou el primer que explorà, de forma sistemàtica, les possibilitats que per a una història del llibre i de les biblioteques pot donar l'estudi de la docu-

Un estudi de la ciència a la Catalunya baix-medieval no pot obviar les interessants aportacions fetes per la comunitat jueva en aquest camp abans del pogrom del 1391. Eren ells qui dominaven camps tan diversos com l'astrologia, la medicina, la cirurgia o la cartografia. I el millor vehicle de difusió de coneixements, el llibre, també hi era present: en temps de Jaume II⁴¹, veiem que escriu el 1297 al cèlebre metge de Montpeller, Ermengol Blasis, demanant-li un llibre «de cura infirmitatis emorroydanum», o com, el 1301, feia rescatar un *Avicena* empenyorat pel seu cirurgià, Berenguer Sariera. Moltes obres en àrab o hebraïques, d'alt contingut científic a l'època, eren buscades amb afany per alguns personatges del moment, com demostrà el rei Jaume II.

Un estudi molt ben elaborat sobre la cultura en el regnat de Joan I⁴², aprofitant molts dels documents del seu gran diplomata, també permet la inserció d'alguna nota inèdita, com la facilitada pel seu antic deixeble F. Martorell, referida a les *Epístoles de Seneca en romanç*, que el rei Alfons el Magnànim demanava el gener de 1433 al seu lloctinent de Cotlliure, Pere Bou.

Pere III és un altre dels reis catalans que sembla mostrar una gran curiositat pel llibre i la lectura. La seva cultura i les seves afeccions s'estenien a totes les manifestacions del saber. Ho volia abastar tot i portar-ho al domini de la llengua catalana; i en el seu regnat podem dir que la cultura s'enriqué amb els més preuats trofeus de la cultura europea. És l'època clàssica de les nostres traduccions d'importants obres antigues i estrangeres. Se'n feren de totes les llengües, entre elles el castellà: ens consta documentalment, a la concessió d'una biblioteca històrica al monestir de Poblet (1380), l'existència d'un llibre sobre el Cid, que molt probablement era el conegut can-

---

mentació notarial. És una obra important pel nombre de referències fins al 1481 (data en què apareixen per primera vegada uns llibres de *stampa*), però on es veu l'interès preferent de l'autor per la problemàtica de la impremta. Cal destacar l'aportació dels inventaris del cirurgià de Jaume II, Bernat Serra (1338), i el parcial del juriconsult Jaume Callís (1434).

³⁸ «Documentos culturales de Pedro el Ceremonioso», *Estudios Edad Media de la Corona de Aragón*, 5 (1952), pp. 669-771. De les 113 escriptures donades per la investigadora, només tres contenen esments libraris: un *Psalteri illuminat* (1368), *lo libre de Godofre de Billo* (1382) i una *istorialia opera* (1384). Després dels treballs dels autors abans citats, juntament amb aquest, el panorama cultural del regnat de Pere III de Catalunya sembla força complet.

³⁹ «Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi», *BRALB*, 38 (1979-1982), pp. 301-473. Vegeu els comentaris fets a la nota 59.

⁴⁰ «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios Franciscanos*, 91 (1990), pp. 213-295; 92 (1991), pp. 127-245, 383-492.

⁴¹ «Notes sobre la ciència oriental a Catalunya en el xivè segle», *EUC*, III (1909), pp. 389-398; 485-488. Dins d'aquest article hi ha més referències llibreries, compreses entre 1301 i 1381, però hem cregut convenient citar aquestes dues a títol d'exemple.

⁴² «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *EUC*, 10 (1917-1918), pp. 1-118. Vegeu esp. p. 66.

tar de gesta *Liber de Cid Roy Diez in ydiomate castana* (sic) in volumine uno⁴³.

L'empremta de Rubió i Lluch per als estudis d'història de la cultura

Un dels millors col·laboradors de Rubió i Lluch va ser el seu fill Jordi Rubió i Balaguer (1887-1982), que s'inclinà també pels estudis de literatura catalana medieval des de la seva joventut. Professor, bibliotecari i investigador, entre altres mèrits destacables va ser director, entre el 1914 i el 1932, del *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, que, a més de difondre arreu l'obra d'aquesta biblioteca, fou una contribució important als estudis bibliogràfics i bibliològics: tenia, per exemple, una secció dedicada a la història del llibre a Catalunya; tanmateix, dirigí entre 1925 i 1936 la revista homònima als cursos en què s'inicià en la investigació: *Estudis Universitaris Catalans*. Com el seu pare, l'obra de Jordi Rubió, tant si es tracta d'estudis bibliològics com literaris, recolza en una sòlida base documental: alguns dels treballs d'arxiu van tenir la col·laboració de Josep M. Madurell i Marimon, estudiós del qual parlarem en pàgines següents.

Juntament amb els seus companys Ramon d'Alòs i Francesc Martorell, el 1907 estudià els inventaris de béns de l'orde del Temple a Catalunya⁴⁴, segons la documentació conservada al riquíssim Arxiu de la Corona d'Aragó. El breu però interessant apèndix documental conté referències a setze biblioteques que posseïen els castells d'aquest important orde, amb dates compreses entre 1300 i 1326; entre les mencions libràries, cal destacar les dues referides a obres en català (les *Costums de la ciutat de Lleyda* i una versió del *Secretum secretorum* d'Aristòtil, traslladada a la nostra llengua), i una a un fragment de l'*Epistola ad Pisones* del clàssic llatí Horaci.

Del 1910 data la seva col·laboració amb el seu condeixeble als *EUC* Ramon d'Abadal⁴⁵, quan tractaren el tema de la composició i còpia d'unes obres jurídiques de gran circulació a la baixa edat mitjana.

Unes notes de les seves recerques a la Biblioteca Capítular de Tortosa⁴⁶ permeten intuir les possibilitats d'un estudi en profunditat sobre la formació i composició de la llibreria del Capítol tortosí, que les escasses dades

⁴³ «Significació de l'elogi de l'Acropòlis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós», *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal, Miscelánea de estudios...*, Madrid, 1925, 3 vols., III: pp. 37-56. Extracte parcial (p. 53), on també s'esmenten uns *libris historiarum regum Aragonum ac Comitum Barchinone usque ad tempora nostra providimus*.

⁴⁴ «Inventaris inèdits de l'Orde del Temple a Catalunya», *AIECat.*, I (1907), pp. 385-407.

⁴⁵ Vegeu la nota 33.

⁴⁶ «La Biblioteca Capítular de Tortosa», *BBC*, 5 (1918-1919), pp. 119-131. Són més d'un centenar els esments libraris de què disposaríem si els inventaris fossin transcrits i no es cités només el nombre de llibres.

aportades per l'autor, amb extractes i molts inventaris només consignats, sense editar, no arriben a fer realitat.

Un *Alexandri e doctrinal* (es refereix a una mateixa obra: el *Doctrinale* d'Alexandre de Villedieu, el llibre de text oficial de l'ensenyament del llatí des de les darreries del segle XIII fins ben entrat el segle XV) es recull el 1331 en els registres de la Cancelleria per a l'educació de l'infant Joan; a més, dins dels textos de gramàtica documentats a la cort reial, tenim un *Tobies* (1334) i un *Llibre de parts e de regles* (1414)⁴⁷. Recordem que fou una gramàtica llatina, la de Perotti, tan elogiada per Erasme, el primer llibre que coneixem estampat a Barcelona. Impresa a Itàlia el 1473, n'arribava novel·lescament un exemplar a les nostres platges i despertava l'admiració de diversos *litterati homines* i, sobretot, de Joan Peyró, «vir etsi hispanus, latinus tamen et in Latio educatus». Tot seguit, acorden de fer-la estampar a Barcelona, l'any 1475, per amor a la pàtria i perquè «ex horrida culta fieret et pro barbarie latinitatem indueret», segons consta en el colofó.

Un bibliòfil de la segona meitat del segle XV també va atreure l'atenció de Jordi Rubió: Pere Miquel Carbonell⁴⁸. Un inventari parcial inèdit de la seva biblioteca (1484), amb només llibres de clàssics llatins —amb un total de 54 volums— donats per aquest a Gaspar d'Arinyo, secretari reial, mostra els interessos d'un dels primers humanistes de la Catalunya del segle XV.

La càtedra de literatura catalana dels *EUC* (on va succeir al seu pare) i de la Universitat Autònoma de Barcelona també va induir Rubió i Balaguer, com ja va fer aquell, a tenir present el treball d'arxiu. Unes lliçons sobre cròniques catalanes generals van donar lloc a l'article aparegut el 1936 a l'homenatge tributat al seu pare⁴⁹, on va donar un document inèdit relacionat amb la Crònica general de Catalunya i Aragó: una escriptura del registre cancelleresc, datada el novembre de 1375, parla de la traducció del català al llatí d'unes «antiquas cronicas regum Aragonum et comitum Barchinone», que complementava les notícies que sobre aquesta mateixa obra ja havia donat el seu antecessor.

Una de les contribucions més importants de Jordi Rubió a la història del llibre és la seva col·laboració amb Josep M. Madurell i Marimon per a l'elaboració, el 1955, de *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1533)*⁵⁰.

⁴⁷ «Els textos de gramàtica a les escoles catalanes medievals», *Revista dels Llibres*, II, 13 (1926), pp. 67-71.

⁴⁸ «Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484», *Miscel·lània Crexells*, Barcelona, 1929, pp. 205-222.

⁴⁹ «La versió llatina de la Crònica General de Catalunya i Aragó», *EUC*, 21 (*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, I, 1936), pp. 343-355.

⁵⁰ Vegeu la nota 55.

Aprofitant-se d'un document ja publicat per Rubió i Lluch, elaborà un article monogràfic sobre l'inventari de cent dotze llibres que van pertànyer a Ramon de Savarés, abat de Ripoll, el 1381⁵¹. Intervinguts pel col·lector reial segurament per respondre de quantitats degudes a Pere el Cerimoniós, a precs del monestir, el qual li havia manifestat que els manuscrits li eren necessaris (cosa que indubtablement demostra que els monjos s'afanyaven per incrementar la llibreria), el rei manà al col·lector que els tornés a Ripoll per l'estima que tenia al lloc «in quo tot illustrium maiorum nostrorum corpora requiescunt». No hem d'oblidar que per aquella mateixa data el monarca es preocupava de la construcció de la llibreria de Poblet, a la qual volgué portar la seva important biblioteca històrica, i que aquest monestir cistercenc esdevindrà amb ell panteó reial. L'autor es dedica a estudiar i a identificar els llibres d'aquest inventari (on, curiosament, un petit nucli de còdexs va ser propietat del jurista vigatà Ramon Vinader, mort el 1351, que no se sap per quin mecanisme van acabar a la biblioteca de l'abat Savarés).

L'última aportació interessant de Jordi Rubió pel que fa al nostre estudi està datada l'any 1971 i és l'edició d'una obra d'Antonio de la Torre y del Cerro⁵², on es recullen setze esments libraris a Barcelona entre el 1331 i el 1447.

Un altre dels estudiosos importants que dedicà bona part de la seva tasca investigadora a la història del llibre és Josep Maria Madurell i Marimon (1893-1983), historiador i arxiver. Autodidacte, es dedicà des del 1921 a la recerca històrica. La seva tasca com a arxiver des del 1942 de la secció històrica de l'Arxiu de Protocols de Barcelona —els fons del qual catalogà— li ha permès de conèixer exhaustivament els seus fons més antics i realitzar, així, un treball el resultat del qual són més de cinc-centes publicacions entre llibres i articles. Va superar àmpliament, pel que fa al tema d'aquest estudi, l'opuscle de R. Carreres i Valls⁵³, a qui va succeir a l'Arxiu de Protocols. Els seus estudis tractaren temes inclosos en el camp de la història del llibre i de la cultura, la història de l'art (amb dades sobre la vida i l'obra de diversos artistes), les monografies institucionals i biogràfiques o la història de professions i oficis i indústries diverses, entre altres. En les línies següents, intentarem apropar-nos a tot allò que ens interessi per a aquesta exposició d'entre la seva variada producció bibliogràfica, i ho desglossarem dels diferents temes esmentats.

La recopilació de notes disperses d'arxiu, resultat de molts anys de recerques i de pacients lectures de les més variades cal·ligrafies, mai fàcils de

⁵¹ «Els llibres de l'Abat Savarés a la Biblioteca de Ripoll», *Analecta Montserratensia*, 9 (1961), pp. 227-237. El document el publicà RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història...*, II, op.cit. (doc. CCXLVIII, pp. 233-242).

⁵² *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. I: Preliminares (1289-1451)*, Barcelona, 1971.

⁵³ Vegeu p. 68, nota 37.

desxifrar, permet oferir a Madurell una sèrie selecta de documentades referències relacionades amb interessants aspectes de la història de les arts del llibre a Catalunya, abans de la introducció de la impremta, mitjançant la publicació d'extractes de documents, transcripcions parcials molt sovint, d'escriptures al·lusives a l'existència d'un bon nombre de vells còdexs redactats aquí, fidels exponents de la cultura catalana medieval.

La primera gran aportació de Madurell és l'estudi sobre còdexs trescentistes i quatrecentistes⁵⁴. En dos lliuraments, podem conèixer les referències a 94 lots de llibres (ja siguin vendes, inventaris, préstecs, rebuts testamentaris, etc.), que sumen prop de 625 esments explícits, d'un període cronològic comprès entre el 1360 i el 1486. Aquest estudi el complementen un índex d'autors per ordre alfabètic, seguits dels títols de les seves respectives obres, un segon índex d'obres (que no especifiquen autor), classificades per un arbitrari ordre de matèries, i una llista final dels *incipit* i *explicit* probables esmentats en alguns textos. D'aquest estudi destacaríem l'inventari parcial dels béns relictes dels difunts notaris de Barcelona Antoni de Font (octubre del 1360), amb 76 volums, i Bernat Nadal (maig del 1432), amb 25 volums⁵⁵; l'inventari de la biblioteca de la reina de Xipre, arran de la seva mort el desembre del 1416, amb una llista de 23 exemplars, alguns d'ells amb belles i riques enquadernacions, d'on cal destacar els llibres litúrgics i moltes obres escrites en llatí, català i francès; el lliurament a Esteve Ponç de Fonollet de quatre llibres (entre els quals hi ha la *Crònica de Bernat Dez Clot*) el desembre del 1425, en qualitat d'hereu universal del seu pare, Guillem de Fonollet; Gaspar Mieres, fill del conegut juriconsult gironí Tomàs Mieres, un cop aconseguida l'emancipació, va rebre per als seus estudis, mitjançant una cessió en dipòsit feta pel seu pare, un lot compost per onze volums de les obres més característiques del dret romà i canònic, a més d'un *Llibre d'Hores* i un altre de *Salms penitencials* (novembre del 1466); finalment, destaquem la famosa biblioteca del monestir de Sant Jeroni del Vall de Betlem o de la Murtra, el 1485, que va ser desmembrada en part, potser en temps de penúria econòmica, d'un important lot de llibres compost per 36 volums, que aquella comunitat de religiosos adjudicà al millor postor, en aquest cas el notari barceloní Lluís Jorba. Entre aquells llibres figurava un exemplar manuscrit de la *Methaphisica* d'Albert el Magne, aleshores considerat una rara peça bibliogràfica, «que rare invenitur», i un incunable titulat *Eticha*, d'Aristòtil. Podríem continuar, però creiem que

⁵⁴ «Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas (Repertorio de notas documentales)», *HS*, 4 (1951), pp. 401-464, i 5 (1952), pp. 165-178.

⁵⁵ *Les biblioteques dels notaris i escrivans a la Barcelona baix-medieval* és el nostre treball de recerca de tercer cicle, llegit el setembre de 1994 a la UAB, que recull tots els catàlegs de biblioteques dels fedataris barcelonins entre 1360 i 1500.

això ja dona una idea de les valuoses aportacions d'aquesta primera recerca de Madurell.

Juntament amb Jordi Rubió i Balaguer, l'autodidacte arxiver publicà una nova valuosíssima contribució per a l'estudi del llibre a Catalunya: es tracta del ja clàssic i esmentat *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1533)*⁵⁶, que proporciona més de cinc-centes referències de llibres entre 1427 i 1553, per la qual cosa aquesta obra de títol equívoc també és consulta obligada per a l'elaboració de la història del llibre manuscrit al nostre país.

Amb un altre investigador, Josep M. Llorens Cisteró, publicà el 1956 un article, també monogràfic, sobre llibres musicals dels segles XIV i XV⁵⁷. Aquest petit repertori conté esments de 39 llibres a diverses localitats catalanes i en el període comprès entre 1344 i 1590.

Si hi ha un llibre per excel·lència a l'edat mitjana, que es troba present a l'inventari de béns d'un mercader o d'un clergue o és objecte d'un encàrrec sumptuari per part d'algun noble o dels mateixos reis, aquest és la *Biblia*. Les descripcions tant de còdexs com de llibres impresos apareixen amb més o menys minuciositat de detalls, amb breus referències al·lusives a les principals característiques d'aquests exemplars. A vegades, la transcripció de citacions, particularment d'*incipit* i *explicit*, feta per l'escrivà, és sovint estranya i poc ajustada, degut en part al fet que aquest no copiava a vista del manuscrit o de l'edició, sinó al dictat d'un lector. Per al període que a nosaltres ens interessa, tenim 76 documents de localitats arreu del Principat i amb dates des del 1336 fins al 1494⁵⁸.

Amb motiu del cinquè centenari del primer llibre imprès en català, les *Trobes en lahors de la Verge Maria*, sortides del taller de Palmart, de València, el 1474, es va fer un llibre commemoratiu i es va pensar en la figura de l'erudit Madurell i Marimon. Continuant la seva tasca dins de la història del llibre, donà un treball⁵⁹ amb el regest documental referent a més de 650 manuscrits, continguts en 147 instruments datats entre els límits esmentats al

⁵⁶ Barcelona 1955. Tot i que l'apèndix documental d'aquesta voluminosa i valuosíssima obra comença el setembre de 1474, en les notes a peu de pàgina trobem referències sobre textos anteriors a la impremta. Cal destacar la identificació detallada dels llibres inventariats.

⁵⁷ «Documentos de archivo: libros de canto (siglos XIV-XVI)», *Anuario Musical (A. Mus.)*, 11 (1956), pp. 219-232. Un segon lliurament, aquest cop treball individual, aparegué amb el poc original títol de «Documentos de archivo: manuscritos e impresos musicales (siglos XIV-XVIII)», *ibíd.*, 23 (1968-1970), pp. 199-221. Aquí trobem el regest parcial de trenta documents on s'esmenten 58 manuscrits musicals compresos en el període 1356 i 1464.

⁵⁸ «Regesta documental de biblias manuscritas e impresas (1336-1600)», *AST*, 47 (1974), pp. 27-63.

⁵⁹ *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Biblioteca Profesional de Anaba, 1, Bibliografías, Barcelona, 1974. Sense cap mena de dubte, de gran valor, encara que només assenyalava els manuscrits en català i no identifica els textos.

títol del treball, trets únicament i exclusivament d'instruments d'arxiu. Sis índexs arrodoneixen aquest excel·lent treball: el de títols dels manuscrits, una llista d'*incipit* i *explicit*, d'autors que ha pogut identificar, un quart onomàstic, un cinquè geogràfic i un últim i sisè índex de matèries molt especificades. Entre les curioses particularitats consignades en la regesta documental, assenyalaríem un *Novel Testament* en què s'indica que les *capvives* (sic) estaven totes daurades i historiades (1406); el còdex que parla de «Fets de Sgleya, ço és, com lo prevere se vist a la missa», i un «Cató, en romans» (ambdós d'un inventari de 1432); la intervenció de Guillem Fontana, traductor del llatí en romanç del manuscrit *De laudibus divinio*, com ho corrobora el text que el registra (1441); en aquest mateix inventari, al llibre anomenat *Lätzer* consta que el pintor Pere Rovira el tenia en préstec per llegir-lo; també se certifica que un exemplar del *Libre apellat dels Àngells* era en poder de Joan Català, escrivà de lletra rodona (1461); també trobem, per finalitzar, el «Libre de *Sèneca de les epístoles* que ell tramès a Lucil, transladades de latí en francès e puys en català» (1448), i el «libre apellat *Sèneca*, scrit en vulgar, test e glosa» (1474).

Com un acte d'homenatge al gran historiador de la cultura catalana medieval Antoni Rubió i Lluch, l'últim estudi de Madurell i Marimon que nosaltres coneixem i que cau de ple dins de la història del llibre a Catalunya es titula *Documents Culturals Medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi*⁶⁰.

Una part important de la codicologia, la representa l'estudi de les miniatres, il·lustracions i inicials historiades que alguns còdexs poden presentar. A més dels títols dels textos i el seu autor, i descripcions dels tipus assenyalats, els inventaris també ens forneixen notícies interessants sobre alguns dels artífexs, confeccionadors i il·lustradors d'aquests manuscrits: la nòmina es compondria de noms com Arnau de la Pena, Rafael i Ramon Destorrents, Francesc Becca, Bernard Gonter, Joan Pasqual, Jaume Cirera —il·lustrador del *Llibre dels Àngels*—, Alfons Rodríguez —pintor i il·luminador d'Alfons el Magnànim—, Guillem Roger, el mestre Vicenç Panyella i els seus deixebles, Joan Martorell i molts altres més. A més, tenim una llista bastant àmplia de còdexs il·luminats i manuscrits miniats en els 85 registres documentals⁶¹. Sense deixar aquest tema, Madurell ens donà divuit notícies més sobre llibres a la Catalunya dels segles XIII-XV en un article posterior⁶².

⁶⁰ Publicat a *BRABLE*, 38 (1979-1982), pp. 301-473. D'un total de 170 documents, prop d'un centenar —alguns ja publicats— recullen notícies de llibres: compres, vendes, encàrrecs de còpia, pleis per possessió de llibres (com per exemple el mantingut el maig de 1431 entre el convent de la Mercè i Melcior Icart per la propietat d'una *Biblia*), rebuts de recepció, enviaments de lots de llibres, etc. Els esments estan compresos entre els anys 1312 i 1485, i es complemenen amb un índex útil de matèries i noms.

⁶¹ «Códices miniados», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens (GAKS)*, 16 (1960), pp. 85-114. Aprofitant aquest material proporcionat per Madurell, P. GALINDO ROMEÓ,

Els estudis sobre història de l'art també proporcionen dades per a l'elaboració d'una història del llibre a Catalunya: Madurell ha exhumat, de fonts notariales, exemples com les capitulacions fetes l'any 1418 a la Seu d'Urgell entre els representants del capítol de Santa Maria d'Urgell i l'escrivà Guillem Roger, per a la confecció i il·luminació d'un llibre titulat *Legender Sancto-rat*⁶³ —al preu de 4 sous el full o carta, d'acord amb el patró o mostra escollida— o les acordades, el 1498, entre els jurats de la vila d'Areny i l'escrivà Pere dels Senyors, per les quals es comprometia a confeccionar dos llibres anomenats *Responser, Santurall e Feriall, scriuire, notar, capletrats e perfilats e religats, segons són los de la Seu d'Urgel*⁶⁴.

En la seva aportació al I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català (Santes Creus, 1966), amb una comunicació sobre les possibilitats de documentar l'art monacal antic a les terres catalanes mitjançant les referències tretes dels arxius històrics barcelonins⁶⁵, també donà un inventari de tres llibres teològics del monestir cistercenc de Santes Creus del 1318 (entre ells, un *Liber Sententiarum*).

Els estudis monogràfics sobre institucions religioses també han recollit, en els treballs de Madurell, mencions libràries. Les recerques dutes a terme per il·lustrar la història del priorat de Santa Maria de Natzeret de Barcelona (1311-1660)⁶⁶ permeten conèixer cinc esments, compresos en el període 1403-1466, relacionats amb el tema que ens ocupa: així, per exemple, sabem que el rei Martí l'Humà, durant la seva eventual estada a València, el 15 de març de 1403, ordenava al prior de Natzeret que deixés un *Missal* a Joan de Casanova, per treure'n còpia per al rei de Sicília⁶⁷; en l'inventari de Francesc Sirvent, fet el 2 de setembre de 1422, hi trobem inclòs «un altre llibre petit escrit en pergamins appellat *Suma Romandi glosada*», que tenia en penyora pel prior de Natzeret; fra Queralt, d'aquest monestir, adquiria a l'encant públic dels béns del mestre Felip de Malla un exemplar d'*Augustinus de Civitate Dei* de la seva selecta biblioteca, amb la intervenció del venedor de llibres convers Guillem Sacoma; un altre monjo natzeret, fra Joan Torrel-

«Inventarios y libros», *Suma de estudios en homenaje al Ilustrísimo Doctor Ángel Canellas López*, Saragossa, 1969, pp. 459-502, intenta donar un quadre de conjunt de la cultura bibliogràfica d'aquells dos segles (1340-1540).

⁶² «Il·luminadors, escrivans de lletra rodona formada i de llibres de cor», *GAKS*, 23 (1967), pp. 147-170.

⁶³ «El arte en la comarca alta de Urgel», *ABMAB*, 3 (1945), pp. 298-299, 307.

⁶⁴ *Ibid.*, 4 (1946), pp. 27, 333-334.

⁶⁵ «Notes d'art monacal antic», *I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català. Santes Creus, 1966*, Santes Creus, 1967, vol I, pp. 149-177.

⁶⁶ «El priorat de Santa Maria de Natzeret de Barcelona (1311-1660): notes per a la seva història», *Miscellanea Populeтана*, Scriptorium Populeti, 1, Poblet, 1966, pp. 267-283.

⁶⁷ Aquest fet ja el recollí A. RUBIÓ i LLUCH, *Documents per...*, op. cit., I, p. 425, doc. CCCCLXXXV.

les, adquiria en encant públic, l'agost de 1439, el llibre *Dialogus Gregori*, procedent de la biblioteca del difunt canonge de la seu barcelonina Francesc Bertran; finalment, tenim també notícies de com fra Joan Martí, religiós d'aquest monestir, el novembre de 1466, adquiria per venda en encant públic dels béns de Pere de Vall dos llibres, que correspondrien a la primera i segona part de l'obra de sant Agustí sobre el Saltiri (l'inventari parla d'una *Prima parts Agostini super Psalterium* i d'una segona part d'aquesta mateixa obra).

Unes «ràpides i improvisades recerques (...) gràcies a la [seva] condició de jubilat» van permetre a Madurell la redacció d'una monografia sobre el monestir de Valldonzella⁶⁸. Aquí, els llibres també apareixen: l'abadessa de Valldonzella, l'agost de 1430, convocava una reunió de la seva comunitat per tal de tractar com la difunta reina Margarida (vídua del rei Martí i monja professa d'aquest monestir després de la mort d'aquell), per 40 florins d'or d'Aragó, tenia en penyora amb el canonge Pere Palau un *Missal*, segons ordre de la litúrgia cistercenca. L'assemblea capitular acordà recuperar el manuscrit litúrgic per destinar-lo al servei del culte del monestir, després del pagament previ de la quantitat de diner endeutada. També tenim notícia del llegat fet l'agost de 1473 per domna Timbors de Cardona, religiosa d'aquest monestir, al qual llegava quatre llibres: *Breviari*, *Diürnal*, *Psalteri* i *Hores*.

Un interessant aspecte de la història de les arts del llibre a Barcelona és el de l'existència de jueus que integraven l'estament d'enquadradors, vulgarment anomenats «ligadors de llibres», i d'altres individus que negociaven amb manuscrits, en la seva gran majoria també jueus, fins a la destrucció del Call el 1391, reemplaçats després per llibreters conversos amb noms cristians. Aquesta branca del comerç bibliogràfic, considerada una de les més nobles i honroses, va adquirir un gran desenvolupament durant l'edat mitjana en consonància amb el grau de cultura literària de l'època. Les notes d'arxiu certifiquen una duplicitat d'activitats desenvolupades per alguns jueus i conversos, els quals simultanejaven l'exercici de les professions d'enquadradors i llibreters amb d'altres, idèntiques o complementàries, com les de corredors o venedors de llibres. Madurell⁶⁹ no va passar per alt aquest fenomen i va donar un repertori onomàstic d'enquadradors jueus i conversos, seguit del de llibreters, venedors i corredors de llibres, també conversos, i encara d'aquells que, sense indicació específica del seu ofici, comerciaven

⁶⁸ MADURELL I MARIMON, *Miscel·lània de notes històriques del monestir de Valldonzella*, Estudis Cistercencs, 12, Barcelona, 1976, pp. 30-31, 58-59.

⁶⁹ «Encuadradores y librerías barceloneses judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad*, 21 (1961), pp. 300-338; 22 (1962), pp. 345-372 i 23 (1963), pp. 74-103. En aquest article, donat en un primer lliurament explicatiu i dos més d'apèndix documental, podem trobar un conjunt de prop de cinquanta esments llibraris, amb llibres de tot tipus, no necessàriament jueus, com es pot observar.

directament, o indirectament, i que per diferents motius intervenien en transaccions de còdexs manuscrits, especialment de llibres hebraics.

La comunitat jueva també va ostentar, a la Barcelona baix-medieval, el comerç de la seda. I un nou repertori⁷⁰ alfabètic-onomàstic de mercaders negociants en seda i seders pot proporcionar, de passada, aspectes interessants per a la història del llibre, com per exemple el testament del seder Marc d'Avinyó, el qual, l'octubre de 1445, disposava, entre altres coses, que en pagament del deute de 100 florins contret amb la seva germana Leonor, li cedia «unum librum in pergamenno scriptum vocatum *Biblia* et duos libros vocatos *Catholicon*, unum in pergamenno et alium in papiro scriptos, et alios eciam libros meos ebraice scriptos».

Els estudis lul·listes de Madurell també ofereixen noves dades libràries. Un dels protectors de l'Escola Lul·liana de Barcelona, Felip de Ferrera, disposà al testament (ca. 1425) que la seva *Biblia*, entre altres béns, fos donada en concepte de llegat al monestir de Santes Creus, per a l'ús comú dels monjos de la comunitat cistercenca. L'adquisició, el 1494, d'un lot de llibres per part del conegut bibliòfil i arxiver Pere Miquel Carbonell, que passà a engruixir la ja nodrida biblioteca d'aquest personatge, és una prova més de l'interès per la lectura o, si més no, pel col·leccionisme, de certs sectors de la societat barcelonina de la darrerria del segle xv⁷¹. Noves aportacions per a la història del lul·lisme a la Ciutat Comtal donen notes documentals d'inventaris de béns relictos de persones de diferents classes i condicions (des d'un batxiller en arts i medicina fins a un argenter, passant per un mercader i un misser), amb esments de 22 còdexs i impresos lul·lians fins al 1500, originals o apòcrifs⁷². Finalment, un últim lliurament sobre aquest tema⁷³ ens permet conèixer l'inventari dels béns del prevere i protector de l'Escola Lul·liana de Barcelona Bartomeu Bols, que el 1438 disposava d'una biblioteca ben fornida composta per uns noranta volums, amb un nombre important d'obres del mestre mallorquí. Aquesta biblioteca, com moltes altres, no passà a una persona o institució, sinó que fou subhastada en encant públic pocs dies després de la seva defunció i repartida entre diferents compradors (corredors i venedors de llibres, normalment). A més, tenim el testament de Margarida Safont, noble dama barcelonina, que declarà hereva universal dels seus béns l'Escola Lul·liana de

⁷⁰ «El arte de la seda en Barcelona entre judíos y conversos. Notas para su historia», *Sefarad*, 25 (1965), pp. 247-281. El testament és el doc. 10 de l'apèndix, pp. 279-281.

⁷¹ «La escuela luliana de Barcelona (Nuevos datos para su historia)», *AST*, 23 (1950), pp. 31-66. L'esment librari testamentari es pot veure a la p. 40, i el lot de llibres, manuscrits i estampats, adquirit per Pere Miquel Carbonell, a la nota 52, pp. 59-60.

⁷² «Miscelánea luliana», *Estudios Lulianos (EL)*, 12 (1958), pp. 59-76. El regist d'obres lul·lianes és a les pp. 64-71.

⁷³ «La escuela de Ramón Lull, de Barcelona», *EL*, 6 (1962), amb indicacions sobre el protector Bartolomé Bols (pp. 204-205) i 8 (1964), docs. 13, 17 i 18.

Barcelona, a la qual donava, entre altres, una nombrosa col·lecció de manuscrits d'obres de Ramon Llull; al memorial o inventari del maig de 1431 hi ha consignats 77 volums. El lector d'aquella escola, Bernard Frigola, també deixava quatre manuscrits lul·lians a antics alumnes seus en formalitzar el testament el mes de juny de 1439.

A més del mestre mallorquí, un altre autor ha centrat les recerques documentals de Madurell: es tracta de Francesc Eiximenis (ca.1340-ca.1409). En el seu documentat estudi⁷⁴ trobem més de quaranta esments libraris compresos entre 1400 i 1475, referits a obres seves o atribuïdes a aquest franciscà internacional, la qual cosa demostra la seva difusió, ja abans de la seva mort, continuada i augmentada durant el segle XV: el *Llibre dels Àngels* i la *Vita Christi* són els seus dos textos més representats en els inventaris particulars d'aquesta centúria.

Quan Madurell i Marimon va fer estudis concrets sobre personatges històrics de l'edat mitjana catalana, destacats per les seves contribucions dins de l'art, la religió o la literatura jurídica, tampoc no menystingué les seves biblioteques, si en tenien. Ja en l'article que dedica al pintor Lluís Borrassà⁷⁵, en els llargs apèndixs documentals que exhuma per a la confecció d'una nòmina dels pintors catalans dels segles XIII al XVI, trobem també escampats cinc instruments notariais que contenen referències libràries compreses entre 1403 (amb documents relacionats amb la confecció d'un *Missale mixtum* per l'il·luminador Rafael Destorrents) i 1444 (inventari de béns de Rafael Isern, amb tretze llibres, entre els quals hi ha el «*Lucidari fet per en Bernat Metge, un Donat menor o Parts (...) e lo Cató e lo Contentus*»).

Un gran personatge, el bisbe de Barcelona Francesc de Blanes⁷⁶, deixà en testament, el 1410, llibres seus especificant els destinataris i usos possibles.

Els contractes d'aprenentatge també esmenten referències libràries: l'octubre de 1441, el *magister scribendi* Vicenç Panyella⁷⁷ en signava un amb el clergue de la diòcesi de Tarazona Pere Eximeno, aveinat a la ciutat de Barcelona i resident a la casa del seu oncle, el mercader Martí Eximeno, pel qual l'alumne es comprometia, un cop acabada la pràctica d'aquest ofici i per tal que se li confirmés el títol professional de mestre d'escriure, a presentar

⁷⁴ «Manuscrits eximianis: petit repertori documental», *Martí Ferrando, Archivero: miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Barcelona, 1968, pp. 291-313.

⁷⁵ «El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *ABMAB*, 7 (1949), pp. 7-325; 8, (1950), pp. 7-387; 10 (1952), pp. 7-365.

⁷⁶ «Testamentos e inventarios episcopales», *AST*, 34 (1961), pp. 103-40, 305-40; és el document 10 i la distribució la fa de la manera següent: a Pere Sagarriga, arquebisbe de Tarragona, un llibre a la seva elecció; al seu germà fra Vidal de Blanes, monjo de Santes Creus, si viu el dia del seu traspàs, el *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis; en les mateixes condicions, a fra Jaufred de Blanes, germà seu, amb els llibres d'Ubertinus, *Vita Christi* i *Viciis et Virtutibus*, etc.

⁷⁷ «Vicente Panyella, maestro de escribir cuatrocentista», *BRALB*, 22 (1948), pp. 183-192.

com a peça de passantia, per tal de demostrar la seva suficiència, «de propia manu... in pergamenis unum *Salterium* perfectum cum antiphonis et responsos et dues dotzenes de *Psalms Penitencials*».

Ell també va intentar provar, per mitjà de l'exhumació d'escriptures públiques notariales, que Rafael Destorrents, il·luminador de llibres, fill del cèlebre miniaturista i pintor de la cort de Pere el Cerimoniós, Ramon Destorrents, era l'autor del conegut *Missal de Santa Eulàlia* de la Seu de Barcelona, regal del bisbe Joan Armengol pel servei cultual del temple que seria encarregat el març de 1403 i que es realitzaria el setembre d'aquest any⁷⁸. Obra seva seria també la il·luminació d'un *Missale mixtum*, no especificat, encarregat per un contracte del juny del mateix any.

Un segon lliurament de Madurell a *Scrinium* intentava, amb noves recerques sobre aquest personatge, identificar Rafael Gregori, sacerdot i miniaturista artífex de la il·lustració policroma el 1410 del *Missal dels Consellers*, amb el ja estudiat Rafael Destorrents⁷⁹.

«Micer Jaume Callís y su biblioteca jurídica»⁸⁰ és el títol significatiu d'un altre estudi de l'inquiet arxiver Madurell i Marimon. Un inventari especial exclusiu de la biblioteca del conegut juriconsult misser Jaume Callís, fet arran de la seva mort durant el mes de febrer de 1434 i conservat quasi íntegrament a l'ADP, permet de conèixer la gairebé totalitat dels còdexs que la integraven, indubtablement nombrosa i especialitzada, la gran majoria dels quals són relatius al dret romà, canònic i civil, amb algun exemplar aïllat de les lleis germàniques, i un grup format per obres del dret català: lleis i constitucions de la terra, obres de Guillem de Vallseca, etc., alguns llibres de medicina i cirurgia (amb obres d'Arnau de Vilanova), d'història natural, i, pel que fa a literatura, tenia alguns llibres del *gay saber* i obres litúrgiques i teològiques, un exemplar de la *Bíblia* i altres de concordances d'aquesta, a més d'una secció de *varia* o còdexs indeterminats. La biblioteca de Jaume Callís estava formada per un conjunt de 118 còdexs,

⁷⁸ «El il·luminador de llibres Rafael Destorrents, ¿artífex del Missal de Santa Eulàlia?», *Scrinium*, VIII-X (1953), pp. 1-8. La prova aportada per Madurell és un contracte notarial del 8 de març de 1403 per a la realització, per part d'aquest il·luminador, d'un «missale... de lletres perfilades et florejadades et daurades et de ystoriis». Aquest encàrrec del bisbe Joan Armengol es complementa amb una carta de pagament signada, el dia següent, per aquest il·luminador, acreditativa de l'abonament efectiu en metàl·lic rebuda de mans d'un canònic procurador general de l'esmentat bisbe.

⁷⁹ Les seves conclusions es poden veure a «Rafael Destorrents, sacerdote y miniaturista», *ibid.*, XI-XV (1954-55), pp. 1-5. Aquest prevere tindria l'encàrrec d'«il·luminar d'aur, d'azur e d'altres colors, ab costories e en altre manera solemnement lo missal» en pergami confeccionat prèviament per l'escrivà de lletra rodona Arnau Decoll, artista que ja havia treballat en la factura del llibre intítulat *Valerio Maximo* i en la transcripció dels privilegis de la ciutat.

⁸⁰ *Anuario de Historia del Derecho Español*, 33 (1963), pp. 539-607. L'inventari és transcrit a les pp. 571-582.

com es pot comprovar a l'inventari, minuciosament detallat: per exemple, si eren en paper o pergami, tipus d'enquadernacions, amb transcripcions fragmentàries de textos —que en general encapçalaven el segon corondell o columna i els de l'últim de la darrera carta—. Alguns volums comprenien textos d'una o més obres i, tal com apareixen descrits en l'inventari, no faciliten la seva identificació, enumerats sense cap ordre, amb grafies diverses de noms d'autors i varietat de títols, possiblement quan foren catalanitzats i, per tant, molt desfigurats, fet que dona lloc fàcilment a confusions lamentables. A l'inventari trobem també les pròpies obres manuscrites de Jaume Callís (*Glosas dels Usatges, Pragmàtiques, Obra de pau e treva...*).

Madurell dedica, així mateix, un apartat on es recull la partició d'aquesta biblioteca entre els dos fills de Jaume Callís, Antoni i Joan. Un índex alfabètic d'autors dels manuscrits i una classificació per matèries de la seleccionada llibreria del conegut jurista complementen aquest estudi. A peu de pàgina també trobem algunes notes aclaridores que donen més referències sobre llibres esmentats en aquest inventari que es troben en altres protocols. La biblioteca del gran jurisconsult i primer compilador del nostre dret dona una àmplia idea de les fonts jurídiques del seu temps i contribueix, juntament amb altres inventaris semblants, indubtablement, a l'elaboració acurada i fidedigna de la història del dret català.

Un altre personatge important de mitjan segle XIV a Catalunya, el polifacètic sacerdot barceloní mestre Felip de Malla⁸¹, és objecte de l'atenció del nostre investigador. El seu inventari de béns del 1431-1432 permet constatar l'existència de 64 manuscrits posteriorment venuts en encant públic, també conservat. Amb obres de ciència, clàssics, dret, escolàstica, filosofia, italianes (un «*Dant en ytalià*»), litúrgiques, patristiques, teològiques, etc.

Finalment, un últim article dedicat monogràficament a una figura és el dedicat a l'impressor Joan Rossenbach⁸².

Després de la lectura dels treballs de Madurell i Marimon, es té la sensació d'haver constatat, com un mateix document, pot ser estudiat des de perspectives diferents i ser present en diversos treballs. En tot cas, en podem treure un seguit de conclusions aplicables a tot tipus de recerca en aquesta línia, que donen elements propis de la codicologia i la paleografia: en paràgrafs successius intentarem establir-los.

De l'examen de les notes de les transcripcions documentals, comprovem clarament com aquelles indicacions bibliogràfiques es mostren en formes més o menys precises quant als títols de les obres, noms i cognoms

⁸¹ «Mestre Felip de Malla», *BRABLB*, 30 (1963-1964), pp. 499-625. L'inventari de llibres es troba a les pp. 557-562.

⁸² «Juan Rossenbach y la edición del breviario tarraconense de 1522», *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 52 (1952), pp. 59-65. Com que són referències a llibres litúrgics impresos ja al final del segle XV, no ens estenem gaire sobre aquest personatge de la tipografia catalana.

dels seus respectius autors, aquests omesos en gran part. Amb tot, en determinats casos no és possible filiar-les degudament, sobretot quan estan mancades dels corresponents títols i noms dels autors, principalment, a causa de les sensibles mutilacions dels manuscrits o, millor dit, de llibres de difícil identificació per la vaguetat de les notícies dels documents coetanis examinats. Algunes descripcions detallades de còdexs ja ens parlen coetàniament del seu mal estat de conservació, com en el cas d'algun d'ells, per exemple el de la «Lectura de paper rosegada de rates» esmentat en un lot de llibres venut en encant públic el 1400. Un detall petit i interessant, digne de nota, es relaciona amb les transcripcions del començament (*incipit*) i final de paràgrafs (*explicit*) de determinades pàgines dels còdexs, objecte avui de la nostra atenció; tot i això, la identificació dels textos per mitjà d'aquestes dades —si, a més, hi manca el títol i el nom de l'autor— és molt difícil.

No manquen referències documentades al·lusives als còdexs, escrits indistintament en pergami o en paper, i, fins i tot, sobre la seva forma i disposició, com també detalls precisos de relligats de llibres, cobertes de pergami, paper, oripell, albadina blanca i vermella, aludes blanques, blaves, negres, verdes i vermelles, cordovà negre florejat, i cuirs o pells de diferents colors.

Pel que fa als pergamins, comprovem com eren utilitzats indistintament tant per a l'escriptura com per a la relligadura; així, per exemple, coberta blanca de pergami («cohoperta alba de pergameni»). També s'indiquen les variades formes o formats dels folis: de full de paper, de quatre cartes el full, a més de la forma, la major i la mitjana.

Quant al paper, trobem indicades mides de llibres, o sigui de les formes: comuna, de full, de quatre cartes el full, major, menor, mitjana i de tot el full. Observem també que com a relligadura era emprat el paper engrutat.

Les enquadernacions, en general, eren de cuirs blancs, blaus, negres, vermells, verds, i també de vedell vermell, de vedell pelós i ras empremtat. També s'aplicaven albadines blanques, verdes i vermelles, i aludes, també verdes i vermelles. A vegades hi ha referències a vellut i a cobertes de posts nues.

Si hem de fer deduccions a partir de les minucioses descripcions, els relligats dels llibres manuscrits serien més o menys artístics, entre els quals n'hi hauria de rics i modèlics, generalment decorats amb gafets o tancadors d'argent, argent sobredaurat, llautó, cuir o seda; boles galonades de llautó, bolletes, botons de perles amb flocs de seda blanca i verda; claus, escudets i platons, també de llautó i d'argent daurat; giradors de seda, de tredossa verda i vermella, tot complementat amb bagues, trossos de tela, seda blava i vermella, i corretges de cuir blanc i vermeil, i, fins i tot, cantoneres.

D'altra banda, es donen detalls curiosos relacionats amb la transcripció dels textos, amb notes de classes i tipus de lletra: antiga, grossa, bolonyesa,

francesa, etc⁸³. Es donen notícies de tintes negres i vermelles, amb les quals s'obtenien belles i llegibles cal·ligrafies, inalterables per l'acció destructora dels segles.

Bona part de les descripcions dels còdexs explícitament declaren la llengua en què estan descrits: en pla, romanç, català vulgar i, alternativament, en pla i en llatí, o en romanç i en llatí, i, fins i tot, en llemosí i en pla aragonès. A més, també s'indica quan es tracta de llengua francesa o italiana, etc.

Finalment, tant en les escriptures de venda particular o privada de manuscrits, com en els d'aquells adjudicats en encant o subhasta pública, no manquen les indispensables referències sobre els preus dels llibres objecte de transacció, ja en forma global o parcial d'aquests llibres. El seu preu també és una dada a tenir en compte en el moment de fer una valoració del fenomen de la lectura i la formació de les biblioteques.

Però Barcelona no va ser l'únic centre preocupat per la història del llibre a l'edat mitjana; Girona també tingué un interessat en aquesta matèria. Lluís Batlle i Prats (1909-1983), arxiver municipal de Girona, és conegut especialment per la seva tasca investigadora sobre els llibres que van enriquir en altre temps les biblioteques i els arxius dels monestirs i esglésies gironines, fins al punt que pot afirmar-se que aquesta va constituir la seva especialitat dins del camp general de la investigació.

Un dels seus primers estudis, en col·laboració amb Josep M. Millàs i Vallicrosa, va fixar-se en la important comunitat jueva del call de Girona⁸⁴. El treball és resultat del descobriment, per part de Lluís Batlle, a l'arxiu de la cúria episcopal d'aquesta ciutat, de dos petits llibrets o quaderns que contenen inventaris de llibres, especialment religiosos i litúrgics, d'un total de dinou biblioteques dels principals jueus gironins del començament del segle XV (l'autor dóna una data del 1415 *a quo*). Batlle va comptar amb la col·laboració de l'il·lustre Millàs i Vallicrosa per a la transcripció hebraica i la identificació i el comentari bibliogràfic dels títols.

Del 1931 és un segon article⁸⁵, en què parla de la donació de llibres del bisbe Arnau de Montrodó a la seva casa pairal el 1344, molt poc interessant, tant pel nombre com per la qualitat (bàsicament obres de Gregori IX: *Decretum*, *Decretales* i *Gregoriane Constitutiones*); una part d'un inventari del segle XV, que no s'ha pogut identificar ni datar, conté una llista de 61 vo-

⁸³ Aquest tipus d'indicacions també pot prestar servei a la paleografia, a l'hora d'emprar un qualificatiu o un altre per designar un tipus d'escriptura. J. TRENCHS I ÒDENA, «El llibre i l'escriptura en inventaris catalans i valencians del segle XV», *L'Espill*, 13-14 (1982), pp. 71-85, ho fa aplicant-ho a l'escriptura anomenada *catalana*.

⁸⁴ «Inventaris de llibres de jueus gironins», *BBC*, 8 (1928-1932), pp. 5-45.

⁸⁵ «Notícies de llibres d'antics inventaris del bisbat de Girona», *EUC*, 16 (1931), pp. 333-339.

lums, de temàtica variada, en paper i pergamí, entre els quals destacaríem un llibre de paper anomenat *Arnau de Vilanova* i un altre d'*Hores de Santa Maria beles historiades*. I, finalment, un altre inventari del 1512, que ja surt dels límits proposats al nostre treball, dels llibres de cor i de la biblioteca que posseïa l'església parroquial de Sant Esteve d'Olot en efectuar una visita parroquial el bisbe de Girona.

El cardenal Berenguer d'Anglesola⁸⁶, important figura de la segona meitat del segle XIV i començament del XV, l'any 1406 manà fer inventari dels llibres conservats al seu estudi, i tot seguit ordenà traslladar-los de cambra (ell no va morir fins al 1408, raó per la qual es desconeix el motiu real de l'inventari: Batlle dóna com a possibilitat un «possible enamorament del monarca» Martí l'Humà d'algun dels llibres, que en aquelles dates visitava el Palau Episcopal). Era un personatge de gran inquietud intel·lectual, a qui els viatges li permeteren anar fent una biblioteca que ens fa pensar en un home de vasta cultura. Jurista format a Bolonya, els seus llibres són gairebé tots de dret (amb un completíssim codi dels *Usatges*), i hi ha un petit grup de medicina (hi destaca l'obra d'Arnau de Vilanova *Speculum medicinalium*) i un sol escrit en romanç (*Speculum Historial*). La detallada descripció dels llibres ofereix notes curioses sobre el tipus d'escriptura d'alguns d'ells: així, parla d'una «litera satis gracili currente et cathalana, litera cathalana quasi antiqua et quasi scolastica, bona litera rotunda, litera scolastica, parva et mala scriptura, litera currentissima bastarda» o una reiterada «litera francigena sive alamannica currenti».

El que un dia va ser el primer hospital de Girona, l'Hospital de Sant Pere o de la Seu⁸⁷, va centrar l'atenció de l'inquiet Batlle i Prats. Un inventari dels seus béns fet el 10 de gener de 1362 permet conèixer els 33 llibres de dret, civil i canònic, religió, litúrgia, teologia, medicina, etc., que formen en conjunt una llibreria notable.

Batlle va dedicar la seva tesi doctoral (llegida el 1946) a estudiar la història de la biblioteca de la catedral de Girona des del seu origen fins a la impremta⁸⁸. Si ens cenyim al nostre període, el baix-medieval, podem observar que el patrimoni bibliogràfic de la Seu s'incrementa amb donacions fetes per nobles, preveres, bisbes i cardenals, bàsicament. L'estudi conté prop de quaranta referències de llibres de totes les matèries d'un període cronològic molt ampli (1058-1512), i està complementat amb un petit apèndix documental i un índex onomàstico-toponímic molt útil.

Com podrem comprovar, l'any 1947 va ser un any prolífic en publica-

⁸⁶ «Inventari dels llibres de Berenguer d'Anglesola», *ibid.*, 17 (1932), pp. 234-249.

⁸⁷ «Inventari dels béns de l'Hospital de la Seu de Girona», *ibid.*, 19 (1934), pp. 58-80.

⁸⁸ *La biblioteca de la catedral de Gerona desde su origen hasta la imprenta*, Monografías del Instituto de Estudios Gerundenses, 1, Girona, 1947. Obra fonamental per a les biblioteques medievals de les comarques gironines, amb dades des del 1058.

cions bibliogràfiques de Batlle i Prats. Dedicà un article a l'inventari de 1329 de la biblioteca episcopal de Girona⁸⁹; als estudiants gironins dels Estudis Generals⁹⁰; a la llibreria del convent de Sant Domènec de Girona⁹¹ i, finalment, a la llibreria d'un notari barceloní (1408)⁹².

Després d'un llarg silenci d'estudis sobre història del llibre, el 1963 estudià la biblioteca de la Col·legiata de Sant Felix de Girona⁹³. Per la documentació inèdita que aporta, sabem de vuit esments libraris litúrgics relacionats amb aquesta col·legiata (entre 1348 i 1391) i de la compra, el 1369, de la *Summa fratris R. de Penaforti* per l'abat de Vilabertran.

Un inventari del 1498 dels béns de la Casa del Consell de Girona⁹⁴ mostra ja la ràpida introducció dels llibres d'impremta en la societat gironina: al costat d'un *Libre Vert* i un altre *Libre Vermell bullat*, tots dos en pergamí, que contenen els privilegis de la ciutat (aquests noms han passat a designar, en la literatura històrico-jurídica actual, els llibres de privilegis de moltes ciutats i viles de Catalunya fets precisament en època baix-medieval), trobem dos incunables importants: el *Dotzè del Xpià fet per mestre Eximenis* (es tracta de l'incunable imprès a València per L. Palmart el 1484, conservat encara avui a l'Arxiu de la Ciutat), i un «*Missal de paper d'estampa*» (potser un exemplar incunable de la impressió contractada per Rosenbach el 1492 i del qual no hem conservat cap exemplar).

⁸⁹ «Inventario de la biblioteca episcopal de Gerona y de los bienes propiedad de la mitra en el año 1329», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses (AIEGer.)*, 2 (1947), pp. 133-153. En aquesta data, la catedral gironina disposava de 48 llibres de diverses matèries.

⁹⁰ «Estudiantes gerundenses en los Estudios Generales», *Hispania*, 7 (1947), pp. 179-221. Els esments libraris que apareixen de forma destacada són un *Codicem... et Inforciaum et... Digesto veteri et novo* (apèndix IV).

⁹¹ «Encuadernaciones y librería del convento de Santo Domingo, de Gerona», *Revista de Bibliografía y Documentación*, I (1947), pp. 269-277. La documentació conservada d'aquest convent li va permetre recollir dades sobre els encuadernadors, els llibres objecte de restauracions i encuadernacions, els llibres adquirits i la llibreria pròpiament dita. Hi ha catorze referències a llibres (litúrgics i patristics, bàsicament) en un abast cronològic del 1430 al 1456.

⁹² «Librería del notario Guillermo de Mallorca (1408)», *ibid.*, I (1947), pp. 481-484. Aquest inventari, pas previ per a l'encant dels béns del difunt, el trobà en un lligall d'inventaris i de testamentaries de l'Arxiu Episcopal gironí. Per aquesta llista sabem que, a excepció d'un breviarí, la resta de llibres es trobava al lloc de la casa anomenat *studi* —on segurament el notari tindria instal·lat el seu despatx—, en el qual figuraven 22 volums, 23 comptant el breviarí, que formen un total de 25 obres. D'aquesta biblioteca especialitzada destaca el fons que es refereix a formularis (tipus *Rolandi de art de notaria o mestra Guido sobre dictats*), els quals integren quasi una tercera part d'aquella; és, com es pot observar, una biblioteca d'un home de lletres, on hi ha una absència absoluta de llibres de ciència.

⁹³ «La biblioteca de la Colegiata de San Félix de Gerona», *GAKS*, 21 (1963), pp. 146-148.

⁹⁴ «La Casa del Concell de Gerona en 1498», *AIE Ger.*, 17 (1964-1965), pp. 373-383. Volem fer constar l'existència d'un altre article de Ll. BATLLE: «Noticias de libros de la catedral de Gerona (siglos XVI-XVIII)», *HS*, 19 (1966), pp. 131-141, que recull esments libraris amb dades compreses entre 1499 i 1753, poc interessants per al nostre treball.

Els llibres dels monestirs benedictins de Girona també van ser estudiats per Batlle⁹⁵. Les referències són tretes de visites pastorals als monestirs de Sant Pere de Galligans (1368) i Sant Daniel (1474 i 1499), i només esmenten llibres relacionats amb les tasques quotidianes d'aquests monestirs (llibres necessaris per a l'ofici diví: *antiphonarium, psalterium...*).

Molt més interessant, pel seu abast territorial i pels nombrosos exemples adduïts, és fixar-se en el patrimoni bibliogràfic de les antigues parròquies gironines⁹⁶. Aquesta aportació reuneix esments libraris dels segles XIV i XV que van posseir sacerdots dedicats al ministeri parroquial, i que ens han pervingut per mitjà dels inventaris que, a la seva mort, van ordenar els seus hereus i marmessors —executors de la darrera voluntat del difunt. Com el lector ja deu haver sospitat, aquests inventaris donen molt poques sorpreses i la major part dels llibres pertanyen a un grup que podríem anomenar de devoció i litúrgia, llibres que servien amb freqüència, si no diàriament, per a la vida parroquial i per a la recitació de l'ofici diví: tenien una utilitat immediata per a la vida quotidiana a la parròquia. Així doncs, trobem missals, breviaris, llibres d'hores, diürnals, saltiris, vides de sants, bíblics, ordinaris, antifonaris, llegendaris, consuetes, epistolaris, evangeliaris, i un —certament notable— propi de l'ofici de sant Carlemany, *In nativitate sancti Caroli Magni*, personatge que, com és sabut, va rebre culte en temps del bisbe Arnau de Montrodó (1335-1348), que va instituir o fundar la seva festa cap a l'any 1345.

El clergat adscrit a la Catedral, des dels senzills preveres i clergues, passant pels beneficiats i canonges, fins a arribar al bisbe i els seus béns libraris, tampoc no passaren per alt a la curiositat de l'investigador gironí⁹⁷. Les seves notes, tretes al llarg de moltes investigacions i de diversos instruments (donacions, llegats, vendes, testaments i subhastes, etc.), procedeixen la majoria del Diocesa de Girona, i van des del 1335 fins al 1594: de l'època baix-medieval posseïm 29 dels 30 documents donats en apèndix. Per la diversitat de matèries i títols que transmeten aquests inventaris, amb un predomini aclaparador de la literatura religiosa, evidentment, només podem deixar constància dels prop de dos-cents títols consignats.

Finalment, l'últim treball de Batlle i Prats del qual tenim constància d'elements per a la història del llibre apareix a l'inventari de béns de Guillem

⁹⁵ «Notícies de llibres de monestirs benedictins del Bisbat de Girona», *AST*, 39 (1966), pp. 283-290.

⁹⁶ «Notícies de llibres d'antics inventaris de clerecia parroquial del Bisbat de Girona», *AIE Ger.*, 19 (1968-1969), pp. 231-46. Entre els 33 documents transcrits, creiem destacables, per la seva categoria i diversitat, les biblioteques de mossèn Enric Alemany, beneficiat del monestir d'Amer (octubre de 1428, amb 23 referències libràries) i la de mossèn Ferrer d'Estanyol, rector de la capella del castell de Peratallada (maig de 1422, també amb 23 esments libraris, entre ells l'obra citada en el text).

⁹⁷ «Noticias de libros antiguos de servidores de la Catedral de Gerona. 1335-1594», *HS*, 22 (1969), pp. 425-446.

de Coll, benestant apotecari-especier de Girona (datat el febrer de 1454)⁹⁸: hi apareixen un llibre *Art de medecina appellat Nicolau* i un altre llibre del dit *Art appellat Receptor*; probablement, els dos llibres no són més que el cèlebre *Antidotarium* de Nicolau el Salernità, veritable farmacopea on són expressats els medicaments i la manera de preparar-los (i no oblidem que parlem d'un apotecari).

Per tancar aquest apartat dedicat a Girona, no podem deixar d'indicar que, en notes esparses i articles d'altres autors, també hi ha mencions libràries que cal tenir en compte: pensem en Fidel Fita⁹⁹, Jaume Marqués i Casanovas i Josep M. Marqués i Planagumà¹⁰⁰ o Enric Mirambell i Belloc¹⁰¹.

Recordem que fins ara només hem parlat de les biblioteques privades de particulars o d'institucions (catedrals, esglésies i monestirs). Biblioteques privades per una sèrie de raons que no cal ni esmentar (l'elevadíssim preu dels manuscrits, la limitació de coneixements de la gran majoria de la població, etc.). Però, segons sembla, també hi va haver biblioteques «públiques». Segons un breu estudi de Joan Ainaud de Lasarte¹⁰², de l'agost del 1444 tenim la referència d'una biblioteca pública, semblant a les actuals, que es trobaria al claustre de la Seu barcelonina; aquesta biblioteca seria obra del bisbe Sapera, un dels grans constructors i artífexs de la Catedral. Al final d'aquest segle, traslladada a un altre local del temple, rebé notables addicions, i el seu exemple no resultà infructuós, ja que el 1508 un clergue de l'església del Pi fundà una altra biblioteca pública a la seva parròquia, a semblança d'aquella. Però el tema de les biblioteques públiques no ha estat tractat (excepte aquesta breu aportació) per la història del llibre fins ara. Esperem que la documentació ens permeti, algun dia, elaborar aquest capítol de la nostra història cultural.

Fins aquí, les ressenyes dels treballs d'alguns dels investigadors més destacats de la història del llibre a Catalunya. A causa del caràcter d'estat de

⁹⁸ «Inventari dels béns de Guillem de Coll, apotecari-especier de Girona. 1454», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VI (1978), pp. 197-213.

⁹⁹ Edició de *Los reys d'Aragó y la Seu de Girona desde l'any 1462 fins al 1482* d'A. ALFONSELLO, Barcelona, 1873, on s'esmenten sis referències a llibres entre 1461 i 1479. A més del seu article «Inventari de la tresoreria de la Seu de Girona, fet en 1470», *La Renaxensa*, 4 (1874), pp. 45-47, 137-138: inventari de 25 llibres a Girona.

¹⁰⁰ «Apuntes històrics sobre el palacio episcopal de Gerona», *AIE. Ger.*, 14 (1960), pp. 263-306; amb referències a llibres litúrgics de 1417 i 1470.

¹⁰¹ «El testamento de Roger de Cartellá y su notable biblioteca», *ibíd.*, 17 (1964-1965), pp. 383-403. Aquest canonge va donar el 1466 una notable biblioteca, tant per la quantitat (68 volums) com per la qualitat (hi predominen els llibres de dret canònic, especialitat de l'autor). Un recent article seu, «Biblioteques particulars gironines del segle XV», *Medievalia*, 8 (1988), pp. 25-285, també proporciona noves dades sobre llibres a la Girona baix-medieval.

¹⁰² «Bibliotecas públicas en la Barcelona medieval», *BDH*, II (1946), pp. 117-122. És un article divulgatiu que no cita fonts.

la qüestió i de les perspectives d'aquest treball, no ens podem estendre en la resta d'autors esmentats a la introducció¹⁰³.

Les línies de recerca i la història del llibre a Catalunya

Actualment, sembla que els estudis sobre llibres i biblioteques s'han tornat a remprendre per part d'un grup d'especialistes, alguns d'ells molt desconnectats entre si, que volen continuar la rica tradició dels grans medievalistes i paleògrafs del nostre segle. Curiosament, va ser un hispanista nord-americà qui, en una obra poc coneguda i d'escassa difusió, declarava que volia continuar l'obra de Beer¹⁰⁴: ens referim a Charles B. Faulhaber i el seu treball *Libros y bibliotecas en la España medieval. Una bibliografía de fuentes impresas*¹⁰⁵. En 666 fitxes, reuneix referències bibliogràfiques de tot Espanya (catàlegs generals i particulars dels distints regnes de l'Espanya baix-medieval: Corona d'Aragó, Navarra i Corona de Castella, a més d'unes quantes referències a inventaris o testaments de personatges catalans o espanyols relacionats amb França i Itàlia), i dóna també uns utilíssims índexs de matèries, cronològic, toponímic, de possessors i d'erudits moderns que han treballat aquest tema.

Es podria pensar que gràcies a l'estudi de Faulhaber haurien proliferat els estudis sobre llibres i biblioteques a la Corona d'Aragó o, més concretament, a Catalunya. No ha estat pas així, de moment. Alguns balanços historiogràfics realitzats darrerament posen de manifest que no sols aquest tema no entra dins de les línies de recerca d'alguns departaments o en projectes d'investigació concrets (siguin tesines o tesis doctorals), sinó que, a més, ni tan sols és citat en els breus apunts bibliogràfics que donen aquests balanços, encara que sense pretensió d'exhaustivitat, quan és una obra imprescindible per a qualsevol estudi sobre algun aspecte concret de la cultura medieval catalana, ara per ara, com ja hem indicat en la introducció d'aquest article.

Per posar uns exemples concrets, un article molt interessant de Josep M. Salrach¹⁰⁶, publicat el 1988, tot i reconèixer les aportacions dels que en al-

¹⁰³ Remetem a l'obra cabdal de Charles B. Faulhaber, vegeu la nota 105.

¹⁰⁴ Op. cit., vegeu la nota 2.

¹⁰⁵ Grant & Cutler Ltd., *Research Bibliographies & Checklists*, 25 (1987). Edició per a Espanya, València, 1987. Com ell mateix declara a la introducció, aquest estudi va ser el resultat de les seves investigacions sobre referències a textos retòrics per fonamentar les seves afirmacions sobre retòrica medieval a Espanya; no va ser un projecte definit des d'un primer moment. D'ací, potser, les observacions que sobre aquesta obra han fet I. BECEIRO (*Hispania*, 178 (1988), pp. 1119-1122) o J. DAGENAIS (*La Corónica*, 18:2 (1989-1990), pp. 118-120). Tot i les seves deficiències, aquest catàleg bibliogràfic aplega referències fins al 1984, i, malauradament, el primer suplement promès sembla que finalment no es farà realitat.

¹⁰⁶ «Balance crítico y perspectivas de la producción historiográfica sobre Historia Medie-

gun moment anomena «historiadors documentalistes», com A. Rubió i Lluch, F. Soldevila, M. Coll i Alentorn, Ll. Nicolau d'Olwer o M. de Montoliu, representants en les seves diverses especialitats de la rica tradició històrica a Catalunya, entre elles la referida a l'estudi de la cultura, no dedica cap apartat a parlar de l'estat i de les tendències d'estudi de la cultura catalana a l'època medieval. Salrach, però, té el gest de remetre a la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics* (ATCA) per a qualsevol consulta relacionada amb el tema que ens ocupa, ja que aquesta publicació, de categoria internacional, fundada per J. Perarnau, recensiona minuciosament tot el que s'escriu sobre cultura medieval de l'àrea catalana¹⁰⁷.

El 1988, a Alcobendas (Madrid), es desenvoluparen les I Jornades sobre la Investigació Medieval en las Comunidades Autónomas¹⁰⁸, on prop de cent medievalistes van exposar les línies de recerca per comunitats autònomes en setze ponències. Per parlar de Catalunya van assistir-hi C. Batlle, Joan J. Busqueta i C. Cuadrada¹⁰⁹. El Departament d'Història Medieval i Paleografia de la Universitat de Barcelona centra les seves investigacions —i la seva revista, *Acta Mediaevalia*, n'és un reflex— en la publicació de fonts i documents inèdits, en la història de la societat urbana, la història rural i l'arqueologia medieval¹¹⁰. Com veiem, no hi ha una línia de recerca específica sobre el nostre tema, per bé que hi ha incursions individuals de determinats estudiosos (la mateixa C. Batlle¹¹¹). Avui podem anunciar la imminent aparició, dins del fons editorial de la Fundació Noguera, d'un estudi del professor Josep Hernando íntimament relacionat amb el nostre tema referit al segle XIV i fonamentat en una anàlisi exhaustiva de la documentació notarial barcelonina.

A més de les activitats de la Universitat de Barcelona, també trobem treballs científics d'investigadors relacionats amb altres departaments universitaris o vinculats a centres públics i privats. Poc s'ha de dir respecte d'això. Només farem esment de la tasca que s'està desenvolupant dins l'àrea de

---

val catalano-balear en la dècada 1975-86», *Studia Historica. Historia Medieval*, VI (1988), pp. 95-139. De lectura obligatòria per a tot aquell que vulgui saber què passa en el medievalisme català actual.

¹⁰⁷ Tot i això, a l'apartat 2.7. «Lengua, cultura, pobreza y mentalidades» de la bibliografia que dona Salrach trobem articles interessants i necessaris per al nostre estudi: vegeu, entre altres, C. BATLLE (1980 i 1981), G. LLOMPART (1975 i 1981), M. DE RIQUER (1979) o G. TAVANI (1980).

¹⁰⁸ Les actes d'aquestes jornades es poden consultar a C. SEGURA, ed., *Presente y futuro de la Historia Medieval en España*, Madrid, 1990.

¹⁰⁹ *Ibid.*, «Balance de las actividades historiográficas en Cataluña durante los últimos diez años», pp. 129-149. Podríem dir que és un complement a l'article citat de Salrach.

¹¹⁰ L'Àrea de Paleografia de la UB també té una publicació dedicada a temes monogràfics, *Rubrica*, que fins ara no ha reflectit la història del llibre i de les biblioteques a la Catalunya baix-medieval.

¹¹¹ Vegeu la nota 107.

Ciències i Tècniques Historiogràfiques (Paleografia, Codicologia i Diplomàtica) de la Universitat Autònoma de Barcelona. A més d'una línia de recerca dedicada bàsicament a la història de l'escriptura i dels textos a Catalunya, ja impulsada pel professor A. M. Mundó, el professor Jesús Alturo, que la prosegueix, imparteix com a assignatura de tercer cicle la Història del Llibre a la Catalunya Medieval¹¹².

Un exemple de les possibilitats de realització d'un treball d'aquestes característiques per al període baix-medieval es pot observar en els treballs desenvolupats darrerament en altres indrets dels Països Catalans. A València, fruit d'aquesta tendència és la tesi doctoral de M. Luz Mandingorra, *Leer en la Valencia del trescientos*¹¹³. Per a les Balears, deixant de banda els treballs periòdics de G. Llompарт¹¹⁴, cal fer esment de l'obra recent de Jocelyn N. Hillgarth, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*¹¹⁵. Aquesta obra monumental, fruit de quatre dècades de recerca en els testaments i inventa-

¹¹² El professor Alturo no fa sinó recollir el testimoni del seu mestre, l'erudit medievalista i paleògraf A. M. MUNDÓ, que des de fa temps s'ocupa del llibre i de les biblioteques, de la cultura en general, a la Catalunya d'època alto-medieval, bàsicament, com ho reflecteixen molts dels seus articles. J. Alturo també mostra interès pels estudis sobre història de la cultura: un exemple n'és la recent aportació dins les actes del *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (Segles VIII-XI)*, amb «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», pp. 21-48, limitada cronològicament entre els esmentats segles. A «La publicació de col·leccions documentals», *ATCA*, 5 (1986), pp. 305-324, es pot observar com no ha aparegut, des del 1938 ençà, cap estudi comparable al monumental *Documents...* de RUBÍ I LUICH. També hi ha, en curs d'elaboració per J. A. IGLESIAS, una tesi doctoral sota la seva direcció sobre *Llibres i biblioteques a la Catalunya baix-medieval. Els testaments i inventaris de clergues, metges, juristes i altres ciutadans*.

¹¹³ Tesi subtitulada *El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*. Les dades que ara proporcionem són les que J. HINOJOSA dona a «La Historia Medieval en la Comunidad Valenciana: un reto al futuro», pp. 151-197, de l'op. cit. a la nota 108. Realitzada sota la direcció del professor J. TRENCHS, ens ha donat una mostra a «El libro y la lectura en Valencia (1300-1410). Notas para su estudio», *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991), pp. 549-569. Per a València també disposem de la ja coneguda obra de P. BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, 1987, destinada a analitzar la difusió del llibre a la societat valenciana, amb una especial incidència en la introducció de la impremta i les seves conseqüències. Però aquest estudi ja s'allunya del nostre sobre el llibre manuscrit.

¹¹⁴ Com per exemple «El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)», *AST*, 48 (1975), pp. 193-240; 49-50 (1976-77), pp. 57-114; «Lecturas de ermitaños mallorquines en torno a 1400», *Studia Monastica*, 18 (1976), pp. 119-130, o «Inventarios de templos medievales mallorquines», *Fontes Rerum Balearum*, 2 (1978), pp. 447-452.

¹¹⁵ Editions du CNRS, París 1991, 2 vols. Quan era inèdita, alguna vegada va ser citada com *Lectors i llibres a la Mallorca cristiana del 1229 al 1550*. Abans de la seva aparició, l'autor ja donà, en diferents articles apareguts en diverses publicacions, un avanç del contingut de la seva obra. Vegeu, sinó, «Una biblioteca cisterciense medieval. La Real (Mallorca)», *AST*, 32 (1959), pp. 89-191; «A List of Hebrew Books (1330) and a Contract to Illuminate Manuscripts (1335) from Majorca», *Revue des Études Juives*, 120 (1961), pp. 297-320; etc.

ris notariais dels mallorquins d'aquells tres segles, n'aplega, ultra els catàlegs de les biblioteques conventuals, més de nou-cents de particulars.

Això no vol dir que des del 1984, data en què es va tancar el treball esmentat de Faulhaber¹¹⁶, no s'hagin fet noves aportacions al tema que ens ocupa. Un repàs ràpid a algun dels repertoris bibliogràfics actuals¹¹⁷ o un buidat acurat de revistes de temàtica històrica permetria veure com la història del llibre s'ha pogut beneficiar amb la publicació de més inventaris i testaments, on els llibres tenen un paper important; a més, molts d'ells ja no es limiten a donar la transcripció de l'inventari, sinó que intenten identificar els textos i autors esmentats¹¹⁸.

Possibilitats d'estudi

Un dels trets que ha caracteritzat l'estudi del llibre a la Catalunya baix-medieval és l'oportunisme i la falta de sistematització. És molt corrent la publicació d'inventaris de llibres resultat d'una trobada inesperada en la recerca d'arxiu (o un recull de notes); però, amb comptades excepcions¹¹⁹, no hi ha hagut un estudi sistemàtic del fenomen de la lectura en una ciutat i període cronològic concret que permeti treure una sèrie de conclusions de caràcter

¹¹⁶ Op. cit., nota 105. Malgrat tot, com ja hem indicat, aquesta obra —com qualsevol repertori bibliogràfic— no és exhaustiva i moltes referències que s'hi haurien pogut incorporar no hi són.

¹¹⁷ Per exemple, a ATCA, revista ja esmentada i molt important per les seves recensions i notícies bibliogràfiques, que aplega molts dels aspectes relacionats amb la cultura medieval catalana.

¹¹⁸ Sense ànim d'exhaustivitat i limitant-nos a la Catalunya baix-medieval, podem citar, entre altres aportacions: B. MARQUES, «Guillem Arnau i Patau, bisbe d'Urgell (1362-1365)», *Urgellia*, 5 (1982), pp. 281-304; R. CONDE, «L'arrendament i inventari del priorat cerveri de Sant Pere Gros (1418)», *Miscel·lània Cerverina*, 1 (1983), pp. 53-73; J. PERARNAU, «La donació de la biblioteca d'Arnau de Vilanova i la fundació de la *Libraria Sedes* de Girona (1397-1411)», *ATCA*, 2 (1983), pp. 171-239; T. GARCIA PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta Mediaevalia*, 4 (1983), pp. 149-204; A. MASOLIVER, «Què llegiren i escriviren els monjos de Poblet durant sis-cents anys (1150-1835)», *Actes Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, 1986, pp. 353-361; M. CASAS, «La casa i els béns de Berenguer Sespluga, rector de Cardona (m. 1375)», *Cardener*, 3 (1986), pp. 85-100; J. TRENCHS-M. L. MANDINGORRA, «La capilla de Pedro el Ceremonioso: sus libros», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIII (1987), pp. 581-607; J. RUBIÓ I BALAGUER, «La institució de la Biblioteca Reial a Poblet en temps de Pere el Cerimoniós», article inèdit dins del seu recull d'obres completes, VI (*Història i Historiografia*), Barcelona, 1987, pp. 411-453; M. MAYER, «Una biblioteca de estudiante del siglo XV», *Cuadernos de Filología Clásica*, XXI (1988), pp. 97-104.

¹¹⁹ Pensem ara en els treballs de J. MAS i J. M. MADURELL ja citats, o en el més recent, de propera publicació, de J. HERNANDO. Les aportacions que per a la investigació històrica —també dins del camp de la història de la cultura— permet la secció històrica de l'Arxiu de Protocols ja s'ha posat de manifest en moltes publicacions i treballs que seria prolix d'enumerar.

general. Moltes vegades, l'estudi de les grans biblioteques (de personatges famosos de la cultura de l'època o dels reis barcelonins) no reflecteix correctament la difusió del llibre i de la lectura: és un fenomen excepcional i podríem qualificar-lo de distorsionador. Com hem pogut constatar, la presència de llibres a la Catalunya baix-medieval es pot trobar en un conjunt nombrós de documents: testaments, inventaris de béns, catàlegs de biblioteques, cartes, vendes, préstecs, èpoques, etc. Un possible *corpus* s'hauria de complementar amb un buidat sistemàtic de les referències libràries en les col·leccions documentals publicades i, fins i tot, amb les dades aportades pels còdexs datats o datables d'època baix-medieval i els fragments i *membra disiecta*¹²⁰ identificats. No és una tasca fàcil, però sí molt ambiciosa, que supera les possibilitats d'un investigador. Sense aquest *corpus* —ja existent fa dècades en alguns països europeus—, no és possible la redacció d'estudis concloents sobre la cultura en els diferents regnats del Casal de Barcelona i sobre la història de la literatura (en llatí i en català).

Però no hem d'oblidar que el fenomen de la lectura no es redueix a establir el catàleg d'obres que podem trobar en les tipologies documentals esmentades (analitzar què es llegeix). És quelcom més complex. El seu estudi no seria complet si no intentéssim respondre a altres preguntes: qui llegeix (la difusió social del llibre i la lectura), per què es llegeix (la funció del llibre), i com es llegeix (existència o no de la noció de biblioteca, formes d'incrementar-la, distribució dels llibres, instruments emprats per a la lectura...). Però el primer pas per a aquesta anàlisi ha de ser l'establiment d'un *corpus*, sens dubte: en un inventari de llibres podríem trobar, a més dels títols de les obres, dades com petites transcripcions d'*incipits* i *explicitis*, elements codicològics (coberta, enquadernació, material escriptòric...), la llista dels compradors quan es fa una subhasta pública dels llibres inventariats, la situació dels llibres i el seu estat de conservació, etc.

La recopilació d'aquest material dispers ja està donant els seus primers fruits, i des d'aquí podem indicar la seva utilitat tant per a estudis d'història de la literatura (els catàlegs de biblioteques poden donar dades sobre la difusió de certes obres a l'època baix-medieval), d'història i societat (possibles influències dels escrits en la praxi personal i institucional), de codicologia i paleografia (dades sobre una gran quantitat d'aspectes relacionats amb aquestes disciplines¹²¹).

¹²⁰ Sobre la importància actual d'aquests fragments, recordem les aportacions dels professors A. M. MUNDÓ, «Les col·leccions de fragments de manuscrits a Catalunya», *Faventia*, 2/2 (1980), pp. 115-123, i J. ALTURO: «Els estudis sobre fragments i *membra disiecta* de còdexs a Catalunya. Breu estat de la qüestió», *RCT*, XIII/2 (1988), pp. 431-450.

¹²¹ Aquí podem incloure opuscles diversos, com ara: G. TAVANI, «Literatura i societat a Barcelona entre la fi del segle XIV i el començament del XV», *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Andorra, 1979*, Barcelona, 1980, pp. 5-40; J. TRENCHS, «El

Les biblioteques medievals catalanes han passat per moltes vicissituds. Han estat tantes les pèrdues de manuscrits i, en proporció, tan exagerada la seva dispersió, que, ara per ara, n'és molt difícil la seva reconstrucció. De tots és conegut que els arxius eclesiàstics són les fonts més riques per a molts tipus d'estudis, perquè la documentació ha estat força escrupolosament conservada durant segles per clergues coneixedors del valor de l'escriptura; i, amb la mateixa escrupolositat amb què custodiaven documents, intentaven mantenir i engrandir les biblioteques. La seva reconstrucció només és possible idealment o històricament sobre la base dels inventaris que es conserven en les mateixes biblioteques. Per això, els inventaris són utilíssims per al seu coneixement i de molt interès per a la història de la nostra cultura. No importa que siguin simples índexs o llistes de llibres, de difícil identificació la majoria de vegades, ni que repeteixin els mateixos noms; sempre tenen valor i interès per a l'historiador. Un catàleg medieval no és sinó una foto fixa d'una biblioteca, que ens en revela la formació i el desenvolupament. Per això, cal que, al costat dels grans diplomataris, es facin sempre petites aportacions de documents inèdits interessants per a la història del llibre, però que romandran inèdites si no hi ha una recopilació de tot allò que sobre aquesta matèria s'ha publicat i es continuarà publicant. Quan tota aquesta tasca de recollida de documentació esparsa, poc coneguda i gens sistematitzada, sigui una realitat, tindrem un primer pas per al *corpus*.

Aquestes notes no han estat sinó un intent d'apropar l'interessat a les realitats, possibilitats i necessitats d'aquesta línia de recerca.

---

llibre i l'escriptura...», op. cit., nota 81; J. TRENCHS-A. CANELLAS, «La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479)», *Caplletra*, 5 (1988), pp. 5-38; i el recent exemple d'aplicació pràctica de S. M. CINGOLANI, «"Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & literatura*, 4 (1990-1991), pp. 39-127, amb una àmplia bibliografia.